

ЛЮБА КОМАР

ПРОЦЕС 59-И

Другий наклад

ПРОЛОГ
НЬЮАРК, НЬЮ-ДЖЕРЗІ
1991

ЛЮБА КОМАР

ПРОЦЕС 59-И

diasporiana.org.ua

Другий наклад

ПРОЛОГ
НЬЮАРК, НЬЮ-ДЖЕРЗІ
1991

Безкислотний папір

Luba Komar
THE TRIAL OF THE 59

PROLOH — 1991

1st Edition — 1990 [✓]Sucasnist

Library of Congress Catalog Card Number: 90-71257

ISBN 3-89278-024-2

2nd Printing — 1991 Proloh

All rights reserved.

Copyright © 1991 Proloh

Library of Congress Catalog Card Number: 91-90109

ISBN 0-9628724-1-5

Printed in the United States of America on acid-free paper.

Prolog Research and Publishing Corp.

744 Broad St., Suite 1115-16

Newark, NJ 07102-3892

17-19 січня 1941 року відбувся у Львові великий політичний процес, на якому перед радянським судом станули 59 молодих українців, головним чином, студентів Львівського університету. Їх обвинувачували в приналежності до Організації українських націоналістів (ОУН) та протидержавній діяльності. Процес був також знаний як процес Другої езекутиви ОУН. Серед обвинувачених було 37 чоловіків і 22 жінки, 42 із яких, в тому — 11 жінок, присудили до смертної кари.

Процес 59-и, подібно до всіх політичних процесів у СРСР у тому часі, був закритий. Нікого з громадськості, також і родичів підсудних, на залю суду не допустили, проте сам суд був показовим. Він відбувався в несповна півтора року від часу, коли у вересні 1939 року Червона армія зайняла Західню Україну. За той порівняно короткий період радянська влада встигла провести погром усього дотогочасного зорганізованого українського громадського й політичного життя західніх областей. Легальні політичні партії — самозліквідувалися. В результаті заборони владою перестали діяти наукові, культурні, жіночі, молодечі організації, зникли десятки пресових видань, зліквідовано керівництво і широко розбудовану мережу українських кооператив, а діячів тих установ, які не встигли виїхати на Захід, здебільшого заарештували чи заслали. Прийшли масові вивози населення. Влада розпочала наступ на Українську Католицьку Церкву, а її погром вчинила відразу після війни у 1946 році. На українську громадськість тоді лягла атмосфера мертвеччини, непевності завтрашнього дня і масового страху.

В умовах знищення зорганізованих клітин українського громадського життя, єдиною зорганізованою політичною силою залишилася тоді в Західній Україні політична формація ОУН. Вона вже в умовах польської окупації діяла нелегально, отже і пізніше, в новій більшовицькій дійсності, діяла далі в підпіллі. Ясно, що розправившись з легальними українськими організаціями, більшовики вирішили зосередити свої удари на ОУН. Це не було просте завдання, бо йшлося як-не-як про досвідчену підпільну організацію, членство якої становила головним чином патріотична молодь, готова на ризик і жертву. Але й для самої ОУН боротьба проти нового окупанта не була легкою справою. Його методи, введені в дію проти зорганізованих сил українського підпілля, як і загалом проти всього українського громадського життя, були безоглядніші та ехидніші, чим методи польської поліції. Більшовикам ішлося також про те, щоб уже на початку свого володіння поставити українську громадськість на коліна, показати безперспективність усякого опору новій владі.

В такому плані судовий процес 59-и молодих українців, які відважилися кинути визов новим "визволителям", був, як сказано, на свій лад показовим. Свідченням того мали стати застосовані методи, якими проводили слідство, видобування зізнання, а зокрема жорстокість вироків для підсудних, дехто з яких не досягнув ще своєї повнолітності. В планах організаторів процесу "караюча рука радянського правосуддя" мала на меті вбити в українській громаді саму думку про якунебудь можливість само-

оборони чи опору, поглибити параліч страху на ціле населення. А як це показав сам процес, точніше, поведінка підсудних, своєї мети нові володарі Західньої України таки не досягли.

Процес 59-и — одна з дуже багатьох білих плям в нашій найновішій історії, які щойно тепер, в умовах часткової гласности намагаються відбронзувати і заповнити дослідженнями наші брати на українських землях, внести світло правди в анали нашого минулого. В такому пляні треба вітати зокрема працю в Україні членів історично-просвітницької організації "Меморіал". Дещо в цьому напрямі робиться також в українській діаспорі.

З-посеред учасників процесу 59-и ще живими залишилися лише кілька осіб — в Україні і на Заході. Люба Комар, одна з підсудних на процесі, списала свої спогади по свіжих слідах ще в літі 1941 року, зразу після втечі з тюрми в Бердичеві. Правда, під час війни первісний текст її записів пропав, але вона відтворила його в другій половині 1940-их рр. у двох частинах: у першій — про сам процес 59-и, і в другій — "Бердичівська ніч", де мова про події, які мали місце в тюрмі в Бердичеві, куди НКВД перевезло частину засуджених. Цю другу частину спогадів авторка вперше пустила в світ 1946 року в мюнхенському журналі *Літопис політв'язня* (чч. 5-6 і 7), і вдруге, з незначними змінами, в місячнику *Сучасність* у 1970 р. (чч. 9 і 10). А авторки спомин про сам процес 59-и "У сорокові роковини процесу 59-и" з'явився в *Сучасності* в 1981 р. (чч. 9 і 10).

У цій збірці даємо читачеві повний текст споминів авторки під спільною назвою "Процес 59-и".

У сорокові роковини процесу 59-и

"Тут сидять одинадцять дівчат засуджених на смерть". Ці слова ми вишкрябали нігтями на стіні нашої смертної камери в тюрмі на Бригідках у Львові, куди нас привезли "чубарики",* після закінчення нашого процесу.

Везли нас усіх одинадцять "кибіткою",** хоч під час слідства ми сиділи у різних камерах. Тепер вони не боялися звести нас разом, не турбувалися про те, що ми можемо передати одна одній якусь інформацію. Ми були їм більше не страшні. В їхніх очах — ми "кучка мерзенних бандитів", "великі злочинці" і "підлі зрадники свого народу", і ми одержали "справедливе покарання".

Чорна, без вікон, "кибітка", яка везла нас з будинку обласного управління НКВД, що на вул. Пелчинській, де відбувався процес, у ще невідоме нам призначення, була радше схожа на похоронний віз, а тужливе і безперервне скигління її сирени, що проклало їй швидку дорогу, здавалося нам, востаннє роздирає наші серця. Цей звук сирени, так добре знаний в'язням, ми звали вістуном нещастя, передвісником смерті. Наш піднесений настрій у кінцевій стадії процесу, тепер змінився важкими роздумами. Ми сиділи мовчки на лавах по обох сторонах "кибітки", тримаючись за руки, а біля нас сиділи "чубарики". Ми були зосереджені, наче не помічали, що діється навкруги. Незвичайні, бурхливі й величні переживання останніх трьох днів ще не вміщувалися в нашої свідомості, ще може не здавалися нам реальними. Ми відчували гордість і велич, але, одночасно, і безмежну розпуку, і незрівняний біль. Наші молоді серця мусіли подолати цю навалу почуттів.

Сьогодні Йордан, 19 січня, думала я. Це лише чотири з половиною місяця від дня мого арешту. Як страшенно довгим здається мені цей час. І який далекий той світ, який я залишила на волі.

Я була студенткою германістики університету ім. Івана Франка у Львові. Я любила цю школу. Мені подобався великий і високий вестибюль нашого університету, завжди переповнений гамірними студентами. Мене захоплювали просторі викладові

*"Чубариками" ми називали в'язничних сторожів.

**Автомашина НКВД, звана теж "чорним вороном".

залі, з яких віяло духом науки і серйозності. Спочатку після приходу більшовиків на Західню Україну у вересні 1939 року, в основному в університеті залишилися старі польські професори, студентство було в більшості українське. Тільки на деяких факультетах було багато євреїв-втікачів з земель, окупованих німцями. На моєму відділі було три західні українці, один поляк, а решта євреї. Зі східних земель України не було нікого. Зате їх було багато на інших факультетах.

Пригадую, як до нас приїхала група українських студентів зі східних областей УРСР, щоб зав'язати офіційне знайомство, дружбу. Серед них було багато ширих українських патріотів. Ми прийняли їх з відкритим серцем, з братньою любов'ю і відчували такі самі почуття з їхнього боку. Вони з жадібною цікавістю старалися познайомитися з західньоукраїнською дійсністю, яка була досі закрита для них. Тільки згодом я дізналася, що один з наших нових друзів виявився сексотом і зрадив декого з наших дівчат.

В університеті змінили методи навчання. Виглядало як передвоєнне навчання в гімназії. Присутність студентів на викладах кожного дня відмічалася дуже пильно, а це обмежувало свободу рухів студентів. Лекції завдавали й перепитували щоденно. На всіх факультетах впровадили курс історії ВКП(б) як обов'язковий предмет. Часто відбувалися студентські мітинги з обов'язковою участю студентів. Нас втягали до профспілок і комсомолу. Чимраз більше відчувалося, що передвоєнне студентське життя в університеті і поза ним контролюється, обмежується, утискується в рамки офіційних державних організацій.

Одночасно мінявся вигляд університету і настроїв студентів. Студентська безжурність, веселість поволі уступала місце байдужості, понурості, і навіть страху. Серед студентів почалися арешти. Деякі студенти зникали з викладів, інші ховалися чи йшли в підпілля. Декого викликали до декана, звідки він вже не повертався. Його шлях був — Замарстинівська тюрма. Багатьох студентів НКВД забирало з їхніх помешкань, чи зі зв'язкових хат ОУН. Дійшло до того, що все життя зводилося до одного питання: "Хто впав учора? Чия черга сьогодні?" Гнітуча атмосфера. Не було охоти вчитися, не було радості з життя...

"Кибітка", що нас везла з вулиці Пелчинської після засуду в незнане, підскочила на ямі і ми захиталися разом з нею. Я пробудилася від моїх роздумів. Було очевидно, що ми не верталися до наших камер на Замарстинові — того дня вранці нам наказали забрати з собою "вещи". Таким чином, наші друзі на Замарстинові не будуть знати, що нас засудили до найвищої міри покарання. І моя сестра не буде знати, що у цій групі приречених опинилися і ми з братом. Може так і краще.

Наш процес тривав три дні. Вранці 17 січня 1941 року на хвилинку зазирнуло око "чубарика" у "візитирку"* нашої слідчої камери ч. 46 у Замарстинівській в'язниці. Після цього заскреготав ключ у дверях і на порозі з'явилися два "чубарики", один черговий, а другий з запискою в руках. У кожної з нас боязно защеміло серце: що, знову на допит? Та це ж ранок, а на допити звичайно кличуть під ніч, коли людина хоче спати. Що на цей раз вони нам приносять?

— На букву К, — викрикнув "чубарик".

Прізвища кількох дівчат з нашої камери починалися з цієї літери, але жадна не спішила відгукнутися, сподіваючися, що це може не за нею прийшли.

— Что, нет у вас никого на букву К? — голосніше і злісно вигукнув "чубарик".

— Ковалюк, — спромоглася німічно вимовити Душка.

— Імя? — знову спитав "чубарик", і якщо таке питання приходило після першого, ми були певні, що це є та жертва, за якою прийшли. І тоді зі співчуттям та теплою приязню ми дивилися на неї.

Далі питав "чубарик" про "отчество", і, як відповідь збігалася з тим, що в нього було написано, він звичайно докінчував свій наказ словами: "Давай поскорей, собирайся и выходи!"

Та цим разом, після відповіді Душки, "чубарик" спитав:

— Кто еще на букву К?

Не було виходу. Я сказала своє прізвище, ім'я й по-батькові, а тоді "чубарик" ще викликав на букву С Ліду Світлик, Галю Ставарську і на букву Ш Наталку Шухевич.

— Кого я назвал, собирайся и выходи, — сказав "чубарик".

Нас обступили дівчата і почали поспішно помагати нам вдягатися. Правда, ми були вже вдягнені, але на виклик треба було взяти на себе щось теплішого. Водночас усі пошепки пробували відгадати, куди нас кличуть. На допит — неможливо, бо наше слідство вже закінчене, крім того невідповідна пора дня, і гуртом туди не кличуть. На вивіз теж ні, бо кажуть виходити "без вещей".

Я пригадала, що може бути інша можливість, на яку ми вже якийсь час ждали. Кілька тижнів раніше кожну з нас викликали окремо, саджали до "бокса" і давали читати акт обвинувачення. Отож певно беруть нас на процес — погодилися ми. Про нього вже якийсь час говорилося у Замарстинівській тюрмі.

*Маленький отвір у дверях камери.

"Говорилосся"... Тобто наш зв'язок з іншими камерами ми здійснювали стукомом до спільної стіни з сусідньою камерою. Це відбувалося дуже ритуально. Ми вибирали спокійну хвилину, коли в коридорі не було особливого руху — а треба знати, що слух у в'язня дуже витончений, так що ми ловили кожний шерех чи звук і відгадували, що він означає. Отже, у слушний момент, Зенка Матійчук брала порожнє горнятко і щіточку до зубів, сідала під стіною, спирала горнятко до стіни, прикладала вухо до денця і починала розмову з Мартою Грицай у камері ч. 47 насамперед коротким викликом, аж поки з другої сторони Марта чи хтось інший на нього не відгукнувся. Тоді, вживаючи морзетку, ми стукали щіточкою і починалася розмова. Кілька дівчат затуляли Зенку перед оком "візитирки", що могла несподівано відкритися і спіяти нас на гарячому. Контакти відбувалися також в "уборній" (убиральні), яка була спільною для всіх камер нашого коридора.

"Чубарик" відчинив двері вдруге і почав підганяти нас до виходу. На коридорі ми вже мали численнішу охорону, яка запровадила нас крутими коридорами на подвір'я, де стояла "кибітка". На наше радісне здивування ми зустріли там інших дівчат, що були мені незнайомі, але пильне око охорони не дозволяло будь-який контакт між нами.

"Кибітка" рушила. Ми відчували, як вона легко зупинялася перед кількома брамами в'язниці і, врешті, опинившись "на волі", набирала швидкості. Наші серця були переповнені безліччю вражень. Ми на вулицях Львова. Сирена "кибітки" приглушує, але ми чуємо легкий гамір вулиці. "Кибітка" не має вікон, але ми "бачимо" очима нашої душі, ми відчуваємо людей, звичайних громадян, що ходять по вулицях нашого міста, розмовляють, сміються, жартують, поспішають за справами. Є між ними люди старші, такі як наші батьки, є молоді, такі як ми, є діти. Є ціле, повне життя, зовсім близько від нас, лише за стінкою "кибітки". Вона завертає швидко то вліво, то вправо, і, хоч я добре знаю Львів, розгублююся у вгадуванні вулиць, якими вона проїжджає. Зрештою її кінцева мета мені не відома, бо ж нам не сказали, де буде відбуватися процес.

Мені хотілося, щоб дорога була довга. Така близькість волі після більше як чотирьох місяців в'язничного життя, мене невимовно хвилювала. Як тепер виглядає Львів? Чи є глибокий сніг? Чи люди помітили "кибітку"? Чи їхні погляди йдуть слідом за нею? Чи здогадуються, хто там сидить? Чи співчують вони нам, чи байдужі?

"Кибітка" почала сповільнювати рух. Значить, наближаємося до нашої мети. Ми зупинилися і нам наказали висідати. Йдемо з руками, закладеними взад, і з похиленими головами. Ми пройшли

лише кілька кроків до великого будинку обласного НКВД на вулиці Пелчинській. Цей будинок мені знайомий. Туди привели мене, разом з братом, у першу ніч, коли нас заарештували. Тепер нас провели сходами вгору до великої, ясно освітленої залі, в якій було багато людей. Заля була напівкругла, спереду було підвищення.

Нас посадили в один ряд, а два порожні ряди перед нами і за нами зайняли "чубарики". Вони дуже пильно дивилися, щоб ми не розглядалися по залі і, очевидно, не розмовляли між собою. Та все одно ми кутиками очей могли бачити, що на залі сиділи вже в'язні-чоловіки. Ряди з в'язнями чергувалися з рядами де сиділи "чубарики". Ми були схвильовані від напруженого чекання. Раз-у-раз до залі входили енкаведисти та якісь військові люди. Попереду, перед рядами підсудних, сиділи оборонці. Я пізнала між ними галичанина Романа Криштальського. Згодом я дізналася, що були ще два інші адвокати зі західних областей — Василь Жовнір та Іван Скибінський. Інші оборонці, мабуть, ще три або чотири, були зі східних областей.

Але мене якось не цікавило те, що діялося в передній частині залі. Я очима шукала серед в'язнів мого брата Влодка та Івана Максимова.

Максимів... Я знала його на волі. Він часто заходив до нас, до помешкання, де я жила з братом і молодшою сестрою. Часами мені здавалося, що йому подобається моя сестра. Зрештою, до нас заходило багато молодих людей. Я знала, що мій брат є пов'язаний з ОУН і сама теж мріяла увійти в ряди тієї організації. І власне Максимів був тим, хто відчинив мені двері до неї. Одного дня ранньою весною 1940 року, коли брат і сестра були зайняті чимось іншим в другій кімнаті, Максимів завербував мене до ОУН.

Я дуже серйозно прийняла його пропозицію. «В моєму розумінні вона відкривала переді мною нові горизонти, давала глибшу мету моєму життю. Я пишалася також тим, що вступити в ряди ОУН запропонував мені саме Максимів. Вже до того часу я здогадувалася, що він провідник, важлива людина, конспірацію якої треба за всяку ціну берегти, і, разом з ОУН, я поставила його на п'єдесталь. Максимів зразу передав мене для зв'язку і вишколу Любові Шевчик. А з вишколом прийшли перші завдання для молодого члена ОУН.

Минула весна, минуло літо, почався нещасний вересень 1940 року. Почалися арешти. Зникали люди один за одним. Арештували Максимова. А незабаром після того пішли серед членів ОУН чутки, що Максимів "сипле". Я не йняла цього віри, не

дозволила народитися сумніві. У мене він провідник, і я не могла допустити його падіння.

Тому глибоке розчарування й біль наповнили мою душу, коли під час мого допиту у Замарстинівській тюрмі, енкаведисти ввели в кімнату Максимова для очної ставки зі мною. Як дуже він змінився! Видовжене, набрякле, сіре обличчя, поросле рідкою щитиною. Постава зігнута, недбала. Я знала, що він був слабкого здоров'я і тому його нужденний вигляд ще більше ранив мою душу.

Нас розділяло кілька кроків. Я бачила, що очі присутніх слідчих були звернені на мене, що вони пильно стежать за враженням, яке зробить на мене ця зустріч. Тому я напружила всі свої сили, щоб витримати ту лінію поведінки, яку я вибрала ще першої ночі на слідстві, як тільки мене заарештували. Я глибоко в серці зберегла слова декалогу ОУН, які зобов'язували мене не зрадити тайни навіть перед обличчям смерті, і ті слова, разом з молитвами, завжди впродовж мого слідства давали мені силу встояти і не допускали хитань.

Максимів легко схилив голову, наче для привіту, і вимовив моє ім'я. Я піднесла голову вгору і повільно, наголошуючи кожне слово, сказала: "Пане, я вас не знаю". І вдивляючися вперто в його очі, я наче хотіла йому сказати, що це моє тверде рішення, від якого я не відступлю. Однак, підштовхуваний слідчими, Максимів почав нагадувати мені, що він часто заходив до нашого помешкання, що він є товаришем мого брата з університету, що отже ми знайомі. Мої нерви були так напружені і м'язи стали настільки твердими та неперворотними, що мені важко було рухати щокими. Але я старалася йому відповідати байдуже; я говорила, до нас заходило багато товаришів мого брата, але я не до кожного приглядалася. Я не перечу, — казала я, — що може Максимів теж бував у нас. Можливо, що я навіть відчиняла йому двері, але не звернула на нього уваги, отже й не запам'ятала.

Максимів підступив один крок ближче. У його русі я завважила якусь резигнацію чи пасивну нетерпеливість, а може й роздратованість. Він почав меланхолійним тоном розповідати про ту хвилину, коли він запропонував мені увійти до ОУН. Він майже детально змалював цю картину, пригадав, в якій кімнаті це було, де я сиділа, навіть в яку суконку я була вдягнена, згадав, що на дворі був гарний день і що я з захопленням прийняла його слова.

Я слухала, а кожне його слово різало мою душу невимовним боєм. Скільки мусіла пережити ця людина! Які тортури застосовувало до нього НКВД, щоб перетворити його у безвільного автомата! Мені здавалося, що він нічого не приховав з хвилюючої для мене події, не зберіг нічого з того, що було відоме тільки нам

обом, і ось тут розкрив, оголивши мою душу на глум і презирство слідчих.

Та це була тільки хвилина розпачі моєї душі над собою і нещасним Максимовим. У наступній хвилині я вже чула свій власний сміх. Я кажу свій сміх, так нагло і стихійно я зреагувала на його розповідь. Я сміялася голосно і дзвінко, і мені здавалося, що мій сміх різко шмагав моїх безликих слідчих та їх нещасну жертву. Вони зовсім затихли, мабуть, думали, що я збожеволіла. Але я була притомна та всіми фібрами своєї душі почувала, що тримаю ситуацію в своїх руках. Тому, заспокоївшись, я сказала голосом, повним здивування: "Пане, звідки ви вигадали таку казку? Може, це іншу дівчину ви втягали до ОУН. Ви помилилися, бо я вас не знаю".

Максимів широко розкрив свої очі і, розводячи руками, став просити: "Не треба вам так робити, краще признатися, бо вони й так усе знають. Усе розконспіроване, людей вже немає, все пропало".

У моїй душі перепліталися почуття болю, образи й погорди. Я вже не слухала його. Це вже не був він, Максимів, видатний провідник, розумний, здібний хлопець, на якого організація покладала надії. Переді мною стояла людина зламана, знівечена, бездушна. Мені важко було дивитися на нього, і я рішучим голосом сказала, що я ще раз повторюю, що все, що він розповідав, мене не стосується. Після того я не промовила ні слова. Говорили слідчі, він також говорив, кричали й лаялися слідчі, я мовчала. Тоді його випровадили. Я не глянула в його бік. Не мала сили.

Я почула дзвінок і голосний наказ: "Встати з місць". На підвищення входили судді і сідали за стіл. Судова колегія складалася з трьох осіб: голови, на прізвище Юрко, та двох засідателів. Окремо зайняв своє місце прокурор, на прізвище Харитонов. (Згодом були вістки, що його прізвище було Руденко, але певности немає).

Заля стихла. Голова суду проголосив, що "ім'ям Української Радянської Соціалістичної Республіки" відкривається суд над "антирадянською групою членів Організації Українських Націоналістів", обвинувачених у "зраді батьківщини", "шпигунстві", "підготові збройного повстання" та ін., і назвав 54 та інші статті Кримінального кодексу УРСР, які передбачали такі злочини та кари за них. Пізніше він перелічив прізвища обвинувачених, назвав їх особисті дані, склад їхнього "злочину", при чому кожний з нас підтверджував свою присутність уставанням з місць. Ця процедура тривала досить довго, бо на лаві підсудних сиділо 59

осіб. Перелік прізвищ починався від Івана Максимова, себто, за посадою, яку він посідав в ОУН.

У більшості обвинувачені були студенти і кілька учнів середніх шкіл. Наймолодшою між нами була 15-річна Марійка Наконечна. Крім того, була одна старша жінка, Ольга Волошин, літ біля 50, священник Роман Берест, коло 45 років і один урядовець, Дмитро Клячківський, літ біля 28.

Я уважно слухала, коли почали читати прізвища підсудних, бо далеко не всі були мені знайомі, зокрема прізвища хлопців.

Ми багато чули про "наших" хлопців. Вістки про них приносили дівчата, які поверталися в камеру з допитів, з очних ставок. Ми знали, хто як тримався, кого били, до кого застосовували тортури, хто їх не витримав і говорив про своїх товаришів. Мені дуже хотілося побачити Арпада Березовського. Про нього з захопленням розповідали мені Зенка і Душка, які знали його ще на волі. В нашій камері говорили, що він добре тримався на слідстві, дарма, що його дуже катували: йому витягали ноги з суглобів. Розповідали, що після важкого допиту, він пробував вчинити самогубство, підрізавши жили на руці. Але "чубарики" його вчасно врятували, не дали втекти від долі. Ми знали, що Арпад був духовним провідником інших хлопців, до нього зверталися за порадами і моральною підтримкою. Коли голова суду назвав його прізвище, він встав і рівним голосом потвердив свою присутність. Я бачила його, звернувши голову за його голосом, хоч "чубарик", який сидів за мною, штовхнув мене в плече. Березовський був високий, ставний, із темним волоссям і шляхетним обличчям.

І так один за одним вставали хлопці і дівчата. Я побачила, де сидів мій брат, і ми очима привіталися. Встав викликаний судом Стасьо Нирка. Я бачила тільки його плечі, бо він сидів рівно перед нами. Високий, худий, шию мав обв'язану рушником. Він був ще дуже молодий, мабуть, студент першого курсу. Про нього ми чули дива-дивні. Він не тільки ні в чому не признався, але на протязі всього слідства ігнорував слідчих, не відповідав на їхні питання, посміхався з них. Жорстокі побої не змінили його твердої постави.

Після цього почали читати обвинувальний акт. Я була вже з ним ознайомена і він не викликав в мене великого зацікавлення. Йшов довгий перелік "злочинів" підсудних, що виступили проти радянської влади, яка, мовляв, принесла українцям західних областей визволення від польських окупантів, дала можливість приєднатися до суверенної української держави у братній сім'ї радянських народів, що за всі ті досягнення треба бути вдячним комуністичній партії та "особисто товаришеві Сталінові" і под. Радянську владу з вдячністю прийняли народні маси Західньої України, але "кучка відщепенців" повела проти неї злочинну

боротьбу. Вони готували збройне повстання, стали на службу до чужих сил, вели шпигунську роботу і под., чим зрадили свій народ.

Після прочитання акту обвинувачення суд почав розглядати справу кожного підсудного окремо. Кожен в'язень підходив до підвищення, де сиділи судді, щоб там давати зізнання. Першим викликали Максимова. На запитання суддів, прокурора і оборонців він відповідав спокійним, рівним голосом. Він говорив про свою працю в ОУН, про його функції. Я була вражена тим, що ні його постава, ні голос, не зраджували, що він зламався. Слухаючи його, важко було здогадатися, що це була психічно знищена людина. У якійсь частині свого виступу він звернувся дещо у наш бік і я могла бачити його обличчя. Воно було холодне, без виразу, бездушне.

Максимів скінчив і сів на своє місце. За ним пішов другий, третій... десятій. Я дивилася, як ішов до підвищення Арпад. Він ішов повільною ходою. Він просто волік ноги по долівці. Видно було, що йому важко було йти. Коли він зупинився перед судом і почав відповідати на питання, кидався у вічі контраст двох противників: його і прокурора, що стояли один проти одного, наче у двобою. Один — добре відгодований, з червоним обличчям, розкуйовдженим волоссям і запінений від злости, другий — урівноважений, спокійний, немов вищий понад усе. Здавалося, що в інших умовах, обвинувачений самим своїм поглядом міг би перемогти галасливого прокурора. Але двобою не сталося. Березовський голосно заявив, що був членом ОУН і розповів про свою працю в ній, а провокативні запитання та коментарі прокурора про зрадницьку діяльність, шпигунство та ін., ігнорував.

Взагалі у підсудних не було видно ні сліду будь-якого пригноблення. Перед судом хлопці і дівчата вели себе з гідністю, навіть впевнено, добре володіли собою. Питання і відповіді стосувалися в основному того, що було написано в акті обвинувачення. Написане... часто кров'ю підсудного, здобуте від нього вишуканими тортурами, карцерами, психічними муками. Але про це ніхто на процесі не говорив. Не говорилося про це, очевидно, в акті обвинувачення. Не наважувалися згадувати про енкаведистські методи видобування зізнань наші оборонці. А ті підсудні, які не заперечили приналежності до ОУН, теж цього не робили, рішившись відверто говорити про свою участь у визвольній боротьбі.

Хоч зізнання кожного обвинуваченого не були довгі, час був пізній і суд оголосив перерву до наступного дня. За наказом ми встали, суд закрив засідання, а нас дівчат "чубарики" повели назад до "кибіток" і перевезли до наших камер Замарстинівської в'язниці.

У нашій камері ч. 46 нас зустріли дівчата з великим зацікавленням. Вони розпитували про події минулого дня, а ми детально розповідали про велику судову залю, про хлопців, про дівчат з інших камер. Для нас, в'язнів, простір, світло, рух, зміна й зустрічі з іншими людьми, були великим переживанням. Ми сприймали це все, як надзвичайні події, бо того, що на волі вважається нормальним спілкуванням з іншими, ми були позбавлені під час наших камерних буднів.

II

Я довго не могла позбутися вражень першого дня нашого процесу. Коли я лягла спати, я в своїх думках крок за кроком переходила кожний фрагмент тієї драми. Найбільше мене турбувала доля мого брата. Він належав до ОУН на протязі довгого часу і я боялася, що Максимів міг подати про нього набагато більше, ніж про мене. Я думала теж про мою сестру, яку не притягли до нашого процесу і про долю якої в тюрмі я нічого не знала. Після того я повернулася в своїх думках до тієї пам'ятної ночі 11 вересня 1940 року, коли я почула спросоння сильний грюкіт у двері помешкання у Львові, в якому я жила з братом і сестрою. "НКВД", — у мене блиснула думка, і вже за хвилину після того у нашу квартиру увірвалася група енкаведистів. Вони прийшли з жінкою-двірником і зажадали пашпортів від мене і мого брата, а переглянувши їх, наказали нам одягтися і йти з ними.

Я вся тремтіла від нервового напруження. Я обійняла сестру та наблизилася до матері, щоб попрощатися. Якраз попереднього дня вона приїхала відвідати нас і залишилася переночувати. Вона вже отямилася від переляку і люто дивилася в бік енкаведистів. Потім попросила мене взяти з собою більше теплого одягу. Але я не хотіла нічого брати. Я хотіла показати енкаведистам, що я маю "чисту совість", що в нічому не почуваю себе винною і думаю, що швидко повернуся додому. Перехрестила мене мати, поблагословила, міцно обняла, і ми з братом вийшли з нашого помешкання. Нас проводили три енкаведисти, а два залишилися робити обшук.

Ніч була темна, холодна. Накрапував легкий дощ. Ми пройшли нашу маленьку вуличку і опинилися на вулиці Пелчинській, де стояло авто НКВД. Ми з братом сіли ззаду машини, а посередині між нами сів енкаведист. Я бачила, як мій брат посумнів і мені стало його дуже шкода. Ми всі троє, брат, сестра і я, були тісно зв'язані вузлами родинної любови і були дуже близькі одне до одного. Щоб його трохи підбадьорити, я почала жартувати про те, як то, мовляв, м'яко сидиться в авті, як давно ми вже не їхали автом, шкода тільки, що їдемо вночі.

Наша дорога була коротка, бо з нашого помешкання на вулиці Болгарській треба було тільки проїхати вздовж широкого оболоння. До нього з другого кінця прилягав високий будинок колишньої польської електростанції, в якому тепер розташовувалася штаб-квартира обласного НКВД. Ми ввійшли в будинок, а далі почали підніматися сходами вгору. Довгі, освітлені коридори з багатьма дверми по обох боках, що дихали якоюсь страшною порожнечою. Ми зупинилися на третьому, а може й на четвертому поверсі. Мене затримали на сходах. Мого ж брата повели коридором вліво, де він зник за якимись дверми, що міцно замкнулися за ним. Ми навіть не встигли попрощатися. Тоді мені наказали йти у цей самий коридор, і, відчинивши майже останні двері, впустили до малої кімнати. Саме тоді, йдучи коридором, я вперше почула з-поза закритих дверей придушений стогін і крики допитуваних людей. Це сильно потрясло мене, зморозило до костей.

Мене ввели до кімнати, в якій за бюрком сидів середнього віку енкаведист. Мені наказали сісти біля вузького стола впритул до бюрка, а енкаведист почав записувати мої особисті дані. Запитавши про моє соціальне походження (а я була дочкою священика), він зробив кепкуючу завагу. Але загалом він був офіційний і чемний. Коли слідчий скінчив свої питання про мої особисті дані, він почав питати про ОУН.

Я зовсім не мала певності, чи в їхніх руках були будь-які докази проти мене, бо, крім Максимова і Любови Шевчик, ніхто не знав про мою приналежність до ОУН. Я не виключала теж, що це була помилка. Ще в хаті енкаведисти сказали мені, що їх цікавить тільки перевірити мій паспорт, і тому мені було дуже легко прикинутися наївною. І ось я робила вигляд, що хочу спати, що втомлена. Я позіхала, кривилася, робила моєму слідчому закиди, що через них я не зможу завтра зосередитися на лекціях в університеті, бо буду виснажена. Я вимагала швидко перевірити мій паспорт і відпустити мене додому.

Спочатку енкаведист якось терпів мою поведінку, а тоді сказав, що швидко відпустить мене, якщо я розповім йому про організацію. Я почала говорити про організацію студентської профспілки. Але він одразу різко перебив мене і сказав не "валяти дурака", бо він певний, що я знаю, про яку саме організацію йде мова, про ту, до якої я належу. Я тільки подивилася на нього заспаними очима і сказала, що не знаю, чого він від мене хоче: я прошу відпустити мене додому.

Кімната, в якій мене допитували, була сполучена дверми з обох боків з двома сусідніми кімнатами. Напроти мене було вікно, завішане темною занавіскою, а за мною були двері, що виходили у коридор. Бічними дверми часто входили енкаведисти і брали участь в моєму допиті. У короткі секунди перерви і тиші в нашій

кімнаті, я чула не тільки стогони, але й розпачливі крики допитуваних в'язнів, і я боялася розпізнати серед них голос мого брата. Я усвідомлювала, що з ним не будуть легко обходитися, якщо дізнаються, що він довго працював в ОУН. Мені здавалося, що енкаведисти пильно дивилися на мене, коли починалися крики. Я розуміла, що мій слідчий сподівався, що я зразу налякаюся і почну говорити.

Він почав мені допомагати. Спочатку пообіцяв швидко пустити мене додому, якщо я розкажу їм усе, що знаю про організацію, про те, з ким працювала та з ким зустрічалася. Він підвівся з-за свого бюрка, підійшов до вікна, підняв занавіску, показавши рукою на місто. Тоді він почав говорити, що, мовляв, ось там є воля і туди він мене звільнить. Треба тільки розповісти все, про що він питає. Далі, він згадав про університет, про те, що я напевно хочу його скінчити, що тоді зможу працювати для добра радянського народу та ін. Врешті, ніби співчуючи мені, пригадав мені мою маму, яка надіється, що я швидко повернуся до неї, щоб доглядати її на старості років. І ще багато гарного та зворушливого говорив тоді мені енкаведист.

Спочатку я слухала його мимоволі, бо не було мені нічого іншого робити. Я глибоко відчувала біль матері і сестри, я також уявляла, як страждатиме мій батько, коли довідається про наш арешт. Але водночас я була свідомою, що не смію допустити до серця ніжності ні за рідними, ні за волею. Я старалася побудувати навколо свого серця такий мур, від якого відскакували би спокусливі слова енкаведистів, не залишаючи в мене ніякого враження. В думці я почала молитися і зосереджувати всю свою увагу на змісті молитви.

За якусь хвилину дверми з коридору увійшли два енкаведисти і поклали на стіл біля мене цілу купу книжок. Я глянула на них і здогадалася, що це були наші книжки, забрані з помешкання. Значить, обшук закінчений. Бічними дверми увійшли ще кілька енкаведистів і всі підійшли до стола, на якому лежали принесені книжки та почали їх переглядати. При тому, мій слідчий та інші робили часті завваги: "От контрреволюція", "от шпигун, а прикидається ягнятком", і таке под. Потім слідчий, тримаючи книжку в руках і тикаючи її мені під ніс, питав: "твоя?"

У нашій бібліотеці було, окрім шкільних підручників, чимало книжок з діпанки української історії і літератури та інші передвоєнні видання з часів польської окупації. Від часу приходу більшовиків більшість з тих книжок розглядалися як антирадянські. Відповідаючи на питання слідчого, я не могла заперечити, що окремі книжки належали мені. Тим більше, що я не хотіла, щоб їх усіх приписали моему братові. Почувши моє признание у відповіді на його запит, енкаведист припечатував да-

ну книжку на моєму обличчі з одного боку, і для рівноваги, з другого.

Перша така процедура захопила мене зненацька і обурила до краю. Я гостро запротестувала, але слідчий наче б цього не помітив. За першими ударами прийшли другі, треті та інші, бо книжок, які не подобалися енкаведистам, було досить багато. При тому, слідчий постійно повторював питання: звідки ті книжки, хто мені їх дав, кому я їх давала читати і т. п. Було ясно, що їм треба прізвищ і ще раз прізвищ та інших інформацій про нові жертви. Тоді я з люті затиснула зуби і пробувала заслонятися руками. Це мало допомогло і ще більше розлютило енкаведиста.

Я чулася втомлена, принижена. Моє лице набрякло, пашіло, руки опухли. Тепер я була певна, що мене не випустять. Водночас я була свідомо, що це лише перша легка проба моїх фізичних і духовних сил, але що я мушу готуватися до ще важчих випробувань.

Через якийсь час мій слідчий припинив побої і заявив, що, як я їм не скажу, з ким я зустрічалася і кого знаю в організації, вони приведуть мою молодшу сестру, а вона допоможе мені пригадати. Мене огорнув страх, і я почала переконувати слідчого, що, якщо я нічого не знаю, то звідки моїй сестрі знати. Я просила, щоб її залишили в спокої, що вона ще молоденька. Але слідчий не відступав. Він вилаяв мене як безсердешну людину, що не пожаліє власної сестри і підшукував спокусливі слова, щоб розм'якшити моє серце.

Моя душа обливалася кров'ю від розпуки. Але я знала, що не врятую своєї сестри навіть, якби я розказала їм усе, що знаю. Це ж їх не задовольнить і вони вимагатимуть більше. Тому на дальші обіцянки, переконування і погрози я відповідала мовчанкою. Тоді енкаведист підняв телефонну трубку і, тримаючи її в руках, промовив, що востаннє закликає мене почати говорити. Я повторила, що нічого сказати не можу, бо не знаю. У відповідь, слідчий передав у трубку наказ арештувати мою сестру.

Я не чула себе винною за її арешт, але дуже страждала від того, що її теж чекає ця сама доля. Зокрема я страждала за свою бідну матір, в якій якраз тепер відбирають її останню дитину.

Мені наказали встати, вийти у коридор і стати лицем до стіни, покласти руки назад і не рухатися. Коло мене стояв енкаведист. Та, за якийсь час я почула якийсь рух, повернула голову в бік і побачила, як до тієї самої кімнати повели мою сестру. Моє серце защеміло, і я сумно посміхнулася до неї. Та я бачила її лише на мить. Її швидко підштовхнув енкаведист до кімнати, а мій сторож повернув до стіни мою голову так раптово й рішуче, що на моєму чолі з'явилася гуля. Після того я могла вже вільніше рухатися, не

мусіла стояти біля стіни, могла навіть зробити кілька кроків ближче до вікна у коридорі.

На дворі була ще ніч. Мене огорнуло якесь дивне почуття. Я наче б змінилася, немов би іншою стала. Та вчорашня я, немов затиснута в кам'янець, десь лежала на дні моєї душі. За вікном було небо, був світ, була воля. Ті поняття стали для мене у тій хвилині такі далекі, такі чужі. Я знала, що вже до них не належу і спокійно це констатувала, прощаючись з цим усім. Мій погляд зупинився на обolonні, а далі на темно окреслених контурах наріжної кам'яниці, де було наше помешкання. Там у кімнаті залишилася наша мати зовсім сама. Чи дуже побивається вона за нами? Чи могла вона хоч трішки підкріпитися сном у цю таку жакливу для нас усіх ніч? Я пригадала: вона напевно молиться, бо це ж ніч, і нікуди їй тепер іти шукати людської помічі. Та й зрештою, людська поміч тут безсила.

Мене за плече схопив мій сторож і, повівши вниз до авта, повів вулицями Львова далеко до тюрми. Перед нами кілька разів відчинялися брами, поки ми зовсім зупинилися. Вийшовши з авта, ми увійшли до тюремного будинку. Це була Замарстинівська в'язниця. Пройшовши коридором до якоїсь кімнати, енкаведист передав мене тюремним урядовцям. Вони записали мої особисті дані, після чого один "чубарик" запровадив мене до великої залі з кам'яною долівкою, де вздовж стіни був цілий ряд вузьких дверей. "Чубарик" відчинив одні з них і наказав мені увійти.

Я жакнулася. Це була клітка-комірка, дещо вища за мене, а шириною така, що я могла в ній розпростати тільки лікті. Я не мала ще тюремного досвіду і думала, що це вже моя в'язнична келія. Я поспробувала міцні двері, що щільно затуляли клітку, оглянула довкола себе муровані, порепані стіни, і вирішила, що треба щось робити. Час від часу я чула голоси назовні, коли відчинялися й замикалися двері сусідніх кліток. Я зрозуміла, що "чубарики" приводять нових в'язнів. Коли стало тихо, я почала кликати мого брата, спочатку приглушеним голосом, а далі голосніше. Я дуже зраділа, коли він відгукнувся. Хоч він відповів теж приглушеним голосом, мені здалося, що його голос звучав мужньо. Натомість моєї сестри поблизу не було.

За якийсь час двері моєї комірки відчинилися і мене завели до кімнати вартових. Там я мусіла віддати мої "коштовності", себто перстень, кульчики, годинник. Після того повели мене до іншої кімнати на особистий обшук, який провадила якась жінка. Вона сказала мені роздягтися до гола. Я обурено запротестувала. Я не спала цілу ніч, була виснажена вкрай від допиту, і вимога роздягтися мене ще більше роздратувала. Але на мій протест жінка відповіла глузливою заввагою, а коли побачила, що я не виконую її наказу, рвонула з мене мою одержу. Я зрозуміла, що на цій

території треба приховувати людську гідність і почуття самопошани, щоб не натрапити на ще більші приниження. Тоді жінка сконфіскувала мої припинки до волосся, поясок, срібний медальйончик з ланцюжком, який під час першого перегляду не підпав під категорію дорогоцінностей.

Після обшуку мене знову передали під опіку "чубарикові", який з папером в руках, довгими коридорами повів мене в будинок до камери ч. 46...

Роздумуючи тепер серед ночі після першого дня нашого процесу, про мій арешт, моїх рідних, мій допит у будинку НКВД, мені далеким минулим здалась та хвилина, коли я вперше переступила пороги цієї моєї камери Замарстинівської в'язниці. Тоді я ще не усвідомлювала, що впродовж понад найближчих чотирьох місяців вона стане невід'ємною частиною моєї долі. Я була втомлена від переживань нашого арешту, розлуки з рідними, і не встигла ще обняти поглядом камеру, як почула кілька голосів "цувакс", "цувакс". Я цього слова не розуміла, але згодом дізналася, що так в'язні називали новачків, які вперше попадали до в'язниці. І зразу дійшов до мене дзвінкий голос: "Любцю, Любцю, і ти тут?" Це з ліжка, під стіною, кликала мене моя шкільна товаришка Зенка Матійчук. Швидко виявилось, що там була ще друга моя товаришка, Влодка Лиса, і також Люба Гаращак, що була вже тоді старшою у камері.

У нашу камеру я прийшла дев'ятнадцята, а в умовах польської окупації вона служила як одиночка. В куті під стіною стояли два малих залізних ліжка, на яких спали вісім дівчат, як сардинки в банці. Одна головою туди, друга ногами туди, і так далі по черзі. Решту вільної площі допівки закривали три вузькі сінники. По двох у такий самий спосіб спали інших вісім дівчат. Третій сінник примістили впритул до дверей і "параші". На ньому починали свою тюремну заправу новачки. Ми спали на ньому в ширину, і виходило так, що голова і верхня частина тіла спочивали на сіннику, а нижня від пояса, і ноги лежали на самій допівці під двома залізними ліжками. Цим в'язням було особливо важко, бо до тіла добирався холод. З огляду на тісноту всі дівчата могли лежати тільки на боці і повертатися разом, наче на команду. Місця на ліжках мали в'язні старші за стажем, але туди клали також тих, хто повертався зі слідства важко побитим. У нашій камері всі в'язні були політичні, головним чином українки, кілька польок та росіянок.

Мене прийняли в камері дуже тепло. Зенка особливо опікувалася мною, наче рідна сестра. Вона зразу розповіла мені про обов'язки і права в'язнів та перестерегла, щоб не говорила про

свою справу, оскільки в камері могли бути "капусі", себто донощики. А всім дівчатам я мусіла зразу розповісти про "новини зі світу", чого завжди прагнуть люди позбавлені волі. Чергова камери покликала чергового "чубарика", заявила йому про нового в'язня, а він уже приніс мені потрібний приділ, значить горнятко, миску й ложку. Внедовзі "чубарик" загрюкав у двері і закричав "давай в уборную". Мені цей тюремний лексикон не був ще знайомий, а грюкоти у двері й крики мене лякали. Дівчата заметушилися, хапали рушники, шматки мила, щіточки до зубів і ставали готові до виходу. Після того як "чубарик" відчинив двері, парами маршували до убиральні під конвоєм чергових "чубариків". Остання пара, чергова в нашій камері (чергові мінялися кожного дня), та її помічниця тягли з собою "парашу" та відро на воду до пиття.

Убиральня — це була невелика кімната, погано освітлена, з вогкою, кам'яною долівкою, з порепаними стінами. Під однією стіною знаходилися одне коло одного примітивні умивальні, під другою ще примітивніші низькі сідала, довкола обсіпані хльоркою, що була у ніздря й очі. Треба було дуже поспішати, щоб поладнати всі потреби, бо час на перебування в убиральні був сильно обмежений. Крім цього, ми використовували цю нагоду для зв'язку з іншими в'язнями: вишкрябували короткі слова у мало доступних місцях убиральні, а у шпаринах під умивальними залишали, або відбирали покладені там "грипси", себто тісно скручені маленькі записки.

Пригадую, коли я була вже старшою в камері, ми інколи вели розмови про режим, до якого треба було пристосуватися в убиральні. Ми висловлювали бажання дочекатися таких умов, в яких особисті справи можна ладнати у приватності та у вибраний людиною час. Тому, хто не пройшов крізь такі порядки, таке бажання може здатися надто земним. Але воно зрозуміле, коли усвідомити ситуацію в'язня, зокрема, новачка, який інколи млів від болю, бо його організм ні фізично, ні психічно ще не пристосовувався до реґляменту, яким енкаведисти нормували його фізіологічні потреби. Була, правда, в нашій камері "параша", але для "серйозніших справ" її не вживали. Камера була мала, людей багато, вікно в горі невеличке, отже треба було щадити і без того не найкраще повітр'я.

Харчі давали нам тричі на день. Сніданок складався з сірої рідини, що звалася "кава" і з пайки хліба в 400 грамів. Часами хліб давали з "добавкою", тобто малий шматок хліба дочіпляли дерев'яним кілочком до основної частини. Кому така "добавка" діставалася — уважався щасливцем. Хліб був чорний, гливкий, проте його вважали найціннішою частиною харчів. Треба було перемогти спокусу щоб не з'їсти його зразу вранці. Найбільш

гливку частину м'якуша ми жертвували на в'язничне "мистецтво": маленькі касетки і коробки, фігурки, хрести й вервички. Вони були особливо популярні серед нас. Хрестики і коралики ми нанизували на мотузки, що усукувалися з ниток витягнутих з країв рушника. На полуденок ми одержували кухоль рибної юшки з пенцаком. Часами комусь попадав кусень бараболі. На вечерю знову юшка, хіба що трохи рідша. Після того — похід до убиральні, і на цьому тюремний день кінчався.

Надходила ніч — час урядування слідчих і допитів в'язнів. Ті, чиє слідство не було закінчене, лягали спати у тривозі, що їх викликатимуть на допити. Інші очікували процесів, або чекали на вивіз.

У перші дні ув'язнення я страждала від безділля. На волі я звикла до праці і руху, я прагнула знань. Тепер, в тюремних умовах, мене огортав жаль за безповоротно втраченим часом. Крім того, мене турбувало моє майбутнє. Проте я швидко включилася в нормальний стиль життя камери. Щоб заповнити тюремні будні, дівчата спільно вивчали або пригадували поезії Шевченка, Франка, Лесі Українки, Антонича, Кравцева, слова народних пісень. Усе, що кожна з нас знала, вона старалася передати іншим. Досі пригадую, як пильно ми вивчали на пам'ять Лесину "Ізольду Білоруку", яку нам читала Женя Могильницька. Фактичним нашим провідником у камері була Зенка. Сама дуже тендітної будови і слабого здоров'я, вона виявляла велику енергію і завжди була готова допомогти кожній з нас. Я дивувалася її всебічності. Вона вела розмови на ідеологічно-політичні теми, але й в кулінарних справах була знавцем. Може, це й дивно, але в умовах, в яких нас погано годували, коли кожна з нас постійно відчувала голод, наші розмови часто велися про те, з чого і як можна готувати смачні страви.

Усі ми були готові на те, що нас вивезуть у далекі краї Радянського Союзу. В своїй уяві ми вже бачили невідомий, далекий Сибір і довгі роки нашого життя в ньому. Згодом найпопулярнішим місцем нашого призначення ми чомусь визнали гористий Алтай, покритий чудовою рослинністю, зі синім-синім небом, лагідним підсонням, що мало зігріти наші тіла і молоді душі, які, хоч і були розтерзані важкими переживаннями, проте прагнули щастя, добра, правди і краси. Часто, притишеним голосом, щоб "чубарики" не почули, ми співали пісню Зенки про Алтай.

І кожна з нас, сидючи на своїм "клаптику посілости", підібгавши ноги під бороду, співала з надхненням і з душею. Ми уявляли собі своє прощання з рідним Львовом, розлуку з друзями-в'язнями, з якими дружба здавалася міцніша, ніж життя. Нас страшила гірка доля, яка щойно розпочиналася і, водночас, ми

відчували безконечну тугу за коханням і весною. Пісня вже затихла, а ми сиділи, мов зачаровані її словами.

Ми залюбки співали теж сентиментальні рядки тюремних віршів Богдана Кравцева: "Колись, як лихо будні здавлять", або "За муром одцвіли каштани". Пригадую, як одного разу ми про-співали вірш автора, імени якого я не запам'ятала:

Зелений гай, пахуче поле
В тюрмі приснилися мені...
І степ широкий, наче море
І тихий сум на чужині.

Садок приснився коло хати,
Вечірня, літня пора,
А в хаті там стужилась мати
І знуднялася сестра.

Померкло личко, згасли очі,
Надія вмерла, стан зігнувся.
І я заплакав опівночі
І гірко плачучи, проснувся.

Коли ми закінчили пісню, Стефця Дулеба посумніла, задумалась, а потім згорбилася і шепелявим голосом почала говорити, як це по довгих літах вона повернеться на Україну горбатою і беззубою бабусею зі заслання, зайде у своє рідне село на Бережанщині, і питатиме людей, чи вони пригадують таку Стефцю, що колись була молодого. (Її сповідання чи надії не здійснилися. За кілька місяців, у червні 1941 року, її, як і сотні інших українських політичних в'язнів, розстріляли енкаведисти у тій самій Замарстинівській в'язниці).

У нашій камері почалися зміни, приводили одних в'язнів, інших забирали від нас. Прийшла Душка Ковалюк, згодом Наталка Шухевич, а пізніше Ліда Світлик. Однієї ночі "чубарики" викликали більшу групу дівчат "с вещами". Їх вивозили. Це були польки, кілька українок, а між ними моя шкільна товаришка, Влодзя Лиса. Сумним було прощання. Дехто не міг втримати сліз, приховати страх перед незнамою майбутністю. Їх, молодих, не тільки виривали з батьківського гнізда, але також з рідної землі, і везли на довгі роки важких робіт у далекий ворожий край. Чи повернуться вони колись? Чи вистачить їм сил? (Багато пізніше я дізналася, що Влодзя померла вже під час перевозу, захворівши на менінгіт). Десь під кінець грудня, коли моє слідство вже було закінчене, забрали від нас Зенку, за якою я дуже тужила, а після того привели Женю Могильницьку та Нілю Безкоровайну.

Задовго до того, десь ще на початку жовтня, одного ранку, двері до нашої камери відчинилася і два "чубарики" вкинули туди

якусь жінку. Як ми згодом дізналися, це була монахиня Йосифа, чину о. о. Студитів, справжнє прізвище якої було Олена Вітер. Вона була непритомна. Її обличчя було червоне, набрякле, а з потрісканих уст виривався придушений стогін і якесь незрозуміле мимрення. У той час я була ще новачком і тільки приглядалася, як вправні і ознайомлені з такими ситуаціями подруги, зокрема Зенка, почали заходитися біля незнайомої. Вони зробили місце на ліжку і обережно поклали її на простирадло. Тоді почали поволі роздягати. Стягнули з неї спідницю, спідню білизну, і я побачила, що вона має на собі ще якісь, — як мені здавалось, — темносині штани, т. зв. алібаби. Але тих "штанів" подруги не стягали. Натомість вони мочили рушники в мисці зимної води і прикладали їх до "штанів". Я приглянулась ближче і жахнулася. Це було темносинє тіло жінки, а її ноги були у червоно-фіолетових гулях. З деяких стікала кров. Я ще не була загартована, бо до того часу за мною був тільки один відносно легкий допит у будинку НКВД, тому вид побитої монахині зробив на мене приголомшуюче враження. Згодом я приймала такі явища спокійніше. А бувало й таке, що пізно вночі, або вранці приводили, точніше, тягли за собою побиту жертву, а за кілька годин знову забирали на допит.

Пригадую, як повернулася з допиту Стефця Дулеба. Вона мала не більше як 17-18 років. Пальці на її руках і ногах були у крові. Енкаведисти топтали їх чоботами і кололи гострим інструментом. Була ще одна дівчина, прізвища якої я не запам'ятала, і яку не судили в нашій групі. Знаю тільки, що перед війною вона працювала у Львові в крамниці "Маслосоюзу". Її принесли до камери у непристосованому стані. Очунявши, вона просила в нас довгої шпильки, яка дійшла б до її серця. Пізніше вона розповідала нам, як на їхнє помешкання при бічній вулиці верхнього Личакова у Львові, несподівано наскочили енкаведисти. Її брат був озброєний і надіявся, що завдяки цьому забезпечить втечу їй, другій сестрі та собі. Але йому не пощастило. Одна сестра вискочила через вікно з другого поверха, він пішов за нею, а нашу камерну товаришку схопили живою. Про дальшу долю сестри і брата вона не знала, припускала радше, що вони загинули на бетонному підвір'ї або були вбиті енкаведистами.

Почали викликати на допити "вересневих" в'язнів. Однієї ночі викликали й мене. За встановленим у них звичаєм "чубарик", відкривши двері, назвав початкову літеру мого прізвища, а коли я зголосилася і подала моє ім'я та по-батькові, він наказав готуватися до виходу, а сам вийшов. Живучи в камері, я чимало

наслухалася про методи допитів і бачила вже тоді деякі жертви цього. Тому, коли я усвідомила куди мене беруть, мене огорнув страх. Зенка та інші мої подруги допомогли мені вдягтися, підтримували морально та обіцяли молитися за мене. (Між іншим, ми завжди це робили, коли когось з наших подруг забирали на допит).

"Чубарик" повернувся і повів мене до кабінету слідчого. Слідчий представився мені (його справжнього, чи ні, прізвища, на жаль, не пригадую) і сказав, що йому доручили вести мою справу. При тому завважив, що, якщо я буду чесно й гідно поводитися, як годиться радянському громадянину, якщо розповім йому всю правду, це вийде мені на користь і він швидко закінчить моє слідство. Він почав перевіряти мої особисті дані, розпитував про університет, про мої студії, мої зацікавлення. Його діловий, спокійний тон також заспокоював мене.

Але згодом мій слідчий поставив мені питання про ОУН, мою участь в ній та про Максимова. Я не думала міняти своєї лінії, яку я виробила ще під час першого допиту в будинку НКВД на вул. Пелчинській. Я спокійно відповіла, що він помиляється, бо до організації я не належала і Максимова не знаю. Слідчий звернув мені увагу теж чемно, але рішуче, що вони не звикли помилятися, і якщо я буду відверта з ними, це буде для мене краще.

На тому наша розмова обірвалася. На дальші запити слідчого я здвигала плечима, або відповідала: не знаю. Він ще якийсь час вовтузився зі мною, переконував, що я роблю дурниці, бо вони й так усе знають. До кабінету заходили інші слідчі, розмовляли, грубо жартуючи з чогось, інколи ставили мені питання. А час минав. Я прагнула чим скоріше вернутися до камери, була втомлена і хотіла спати. Мене дратували меткі рухи слідчих, а їхній сміх здавався мені жорстоким.

Згодом мій слідчий змінив свій тон, кажучи, що він хотів обходитися зі мною по-дружньому, бо думав, що я інтелігентна людина і зрозумію свою абсурдну поведінку. Але довше він не буде панькатися зі мною, бо він має інші методи. І тоді я ще сама його проситиму дозволити мені говорити правду.

Я була повністю свідомо засобів, якими вони можуть вимучити з людини зізнання. Але я знала також, що, хоча б я сказала все, чого вони від мене вимагають, вони цим не задовольняться. Вони вимагатимуть більше, і це ніяк не змінить моєї долі. Навпаки, моя совість буде обтяжена, я втрачу особисту гідність і не зможу прямо глянути в очі моїм тюремним друзям. Мої роздуми не були ваганням в тому, яку дорогу мені вибрати, бо про це я вирішила давніше. Скоріше це було постійним утвердженням себе у правильності мого вибору.

Мій слідчий почав лаятися, погрожувати, а інші йому

помагали. Ратом він сказав мені обернутися. Я механічно повернула голову і побачила Максимова, який стояв у супроводі двох "чубариків". Я не помітила, як його впровадили. Я відчула, що очі слідчих зосередилися на мені, а в кімнаті запанувала хвилина повної мовчанки. Вони сподівалися, що раптова зустріч з Максимовим мене зрадить...

За весь час свого перебування у в'язниці я ніколи не могла позбутися болючого, пригноблюючого спогаду тієї очної ставки з Максимовим. Раз-у-раз я поверталася до нього чи серед понурих днів у камері, чи безсонними ночами. І тепер теж, напередодні другого дня нашого процесу, я роздумувала над трагедією зламу Максимова. Я намагалася збагнути причину його падіння. Я детально переходила у пам'яті все, що він тоді сказав, що я відповідала, і як реагували слідчі.

Максимова забрали з кімнати і мені здавалося, що розлючені слідчі тепер кинуться як голодні вовки і роздеруть мене. Але вони підійшли до мене ближче і почали грубо глузувати з мене. Вони недвозначно говорили про те, чим я, мовляв, була в організації і що загалом усі дівчата в ОУН потрібні тільки для потіхи хлопців. Я мовчала і крадькома слідкувала за рухами слідчих. А вони ще й далі якийсь час насміхалися з мене, здебільшого вживаючи висловів, яких я не дуже розуміла. Під кінець мій слідчий холодно заявив, що він дає мені деякий час на роздуми, і доручив завести мене до камери.

Я повернулася до своїх тюремних подруг з розбитим серцем. Мені так щиро хотілося плакати, що я тільки насилу стримувала сльози. У камері всі спали. Пробудилася Зенка і співчутливими, допитливими очима глянула на мене. Я шепнула їй, що бачила Максимова. Більше не могла сказати. З очей потекли сльози, і мене огорнув невимовний жаль, перемішаний чи то з досадою, чи з люттю і погордою. Я плакала, наче б хотіла сльозами відвернути цю гіркоту, що вкрай переповнила моє серце. Механічно я роздяглася і втиснулася між дівчат на своє місце на сіннику.

Ранок застав мене з відкритими, але вже сухими очима. Мені здавалося, що я заспокоїлася, хоч немов би постаріла душею, здобувши гіркий досвід і водночас втративши щось інше, чого я ще не могла збагнути. У серці залишилося якесь порожнє місце, від якого віяло сумом.

У камері я довго не відпочивала. Приблизно через тиждень, рано вночі мене знову викликали до слідчого. Цим разом мої подруги порадили мені одягти на себе якомога більше одягу, взяти подвійну спідню білизну, светри. А зверху я вдягнула ще й

зимовий плащ, так що важко було йти.

Привели мене до знайомого слідчого. Його перші слова були: "Ну, що, вже надумала?" Моя відповідь була одна й та сама: все, що знаю, вже сказала. Знову повторилася ця сама процедура. Насамперед слідчий спокійно повчав мене, що я повинна визнати вину, розповісти всю правду, а далі грозив і лавав. Приходили інші слідчі і йому помагали. В кімнаті було напалено, дуже гаряче. (Це був кінець листопада, або початок грудня). Я пріла під грубим убранням, лице пашіло від жару і хвилювання, а задиркуватий, злісний настрій слідчих посилювався. Тоді мій слідчий сказав, що приведе до кімнати мого брата, який підтвердить, що я брешу, коли кажу, що не знаю Максимова.

Я дуже зраділа можливості побачити брата, але назовні байдуже відповіла, що згодна, щоб брат говорив про Максимова. Коли брат появився в кімнаті, я миттю кинулася йому в обійми. Слідчий підскочив і відірвав мене, сказавши грубо, що тут, мовляв, не місце для сантиментальних родинних зустрічей, а поважне діло. Я стояла на відстані кількох кроків від свого брата і вдивлялася в його бліде, опухле обличчя, у сумні очі. Слідчий почав допит. На його наказ мій брат звернувся до мене і сказав, що Максимів його шкільний товариш, що він не раз бував у нас і що може я пригадую собі його з того часу.

Мені було так радісно бачити мого брата, що в той момент мене навіть не турбувало те, що він розповідав про Максимова. Я розуміла, що він не міг інакше говорити, бо він вчився разом з Максимовим, а крім того, він міг не здогадуватися про лінію моєї поведінки у слідстві. Він міг не знати, що Максимів мене зрадив. Тому він міг не припускати, що самим підтвердженням мого знайомства з Максимовим, він сам мене може обтяжити. Через це, коли він скінчив, я лагідно відповіла, що не заперечую. Максимів, як сказала, може і заходив до нашої хати, може я його і зустрічала, але не пам'ятаю, мабуть, не звернула на нього особливої уваги.

Слідчий почав кричати, що я так очевидно брешу, що заперечую слова мого брата. Але я ще раз повторила, що Максимова не пригадую. Розлючений слідчий доручив випроводити брата, і я не встигла навіть з ним попрощатися. Тоді я подумала, що справа моя виглядає погано.

У кімнаті було кілька слідчих. Мені казали сісти на стілець під стіною, а вони самі вешталися туди-сюди. Мені паморочилося в голові від їхніх швидких рухів. Перший удар в голову, мабуть, кулаком чи якимсь твердим предметом, звалився на мене блискавично. Голова відбилася від стіни і відразу ж хтось інший поправив з другого боку. Під дикий крик, регіт і лайку слідчі бавилися моєю головою наче м'ячем кілька хвилин. Щойно тоді, коли моя голова відбилася від стіни і по моєму цілому тілі прой-

шов наче електричний струм, так що я на момент одерев'яніла, вони припинили биття.

Тоді повели мене до кахляної печі, що тріщала вогнем і дихала жаром і доручили біля неї стояти. Потім почали кепкувати з мого грубого плаща, кажучи, що за якийсь час я краще зігріюся і буду їх просити дозволу говорити. Водночас веліли мені робити присідання. Я не ворохнулася з місця. Тоді підскочив до мене слідчий з рудим волоссям, про якого в нашій камері говорили, що він великий спеціаліст в копанні ногами. Він почав раз-у-раз бити мене кулаком по голові і таким чином штовхати додолу, а тоді підбивав ногою вгору. Я рішила, що краще робитиму присідання добровільно. Біля мене стояв один з енкаведистів і відраховував такт. Від печі йшов страшний жар, а мій тяжкий плащ і тепла білизна підвищували температуру. В моєму "превентивному" одязі важко було рухатися, а робити присідання вже поготів. Та іншого виходу я не мала. Час від часу підскакував якийсь із слідчих і повчав кулаком та ногами як треба присідати і підніматися.

Я відчувала, що моя голова розпухає щораз більше. По обличчю струмочком стікав піт, а спідня білизна прилипла до мокрого тіла. Присіданням не було кінця, а мої сили виснажувалися до краю. Що якийсь час підходив мій слідчий і питав: "Максимова пригадала?" Я мовчала. Тоді він наказував прискорювати такт. Я намагалася виконати його наказ. Мені здавалося, що я бездушний манекен. Раптом появився якийсь енкаведист, якого спочатку, мабуть, не було між ними, спинив мої присідання і сказав, що він має щось інше для мене. Я пробудилася від отупіння і побачила, як він взяв зі стола пляшку, витягнув з неї корок, і підступивши до мене, хотів випорожнити її мені за комір. Я не давалася: заспонулася, відштовхувала від себе його й пляшку. Я чомусь подумала, що у пляшці є бензина, і що вони хочуть мене підпалити. Я бачила, як інший слідчий засвітив сірник і йшов з ним до мене. Мене огорнув жаж і я рішилася за всяку ціну боронитися. Але той з сірником зупинився переді мною і запалив собі цигарку. Натомість той перший з пляшкою далі присікався до мене. Як пляшка була вже близько від мого обличчя, я не почула запаху бензини і це мене заспокоїло. Водночас мене докраю розлютила його нахабність. У певний момент я рвонула руками плащ і светри і, підставивши йому відкриту шию, крикнула: "лий!" На секунду він сконфузився. Йому, мабуть, більше до вподоби було б взяти мене силою, але відразу ж, з реготом, він приступив до свого діла. Я стояла непорушно, а він, дико сміючись, випорожнив пляшку у моє відслонене декольте. Вода річкою спливала по моєму тілі, по ногах, і біля мене на долівці зробилася калабаня. Поприходилили слідчі теж з інших кімнат, показували руками на мокру долівку, сміялися, грубо жартували. Я стояла і люто

дивилася перед себе. Тоді щойно я відчула, що мої ноги тремтять, м'язи набрякли, наче відстали від костей. Я дрижала всім тілом і думала, що довго встояти не зможу.

Прийшов мій слідчий і спитав, чи я пригадую Максимова. Я відповіла: ні, не пам'ятаю. Слідчий розлютився, почав матюкатися і, притягнувши крісло, казав лягти на нього. Я не ворохнулася. Образу, приниження й сором заливали мою душу. А він кричав: "лягай". Я не реагувала. Тоді два енкаведисти схопили мене за руки, кинули на крісло, підняли плащ і почали бити, час від часу викрикуючи: "Максимова знаєш?" Я заплющила очі і в думках говорила молитву. Коли мене підвели, слідчий наказав мені сісти на крайчику стільця біля його бюро. Мені важко було зробити крок. Мої ноги були наче олив'яні, вони мене зовсім не слухались. Слідчий, бачачи, як важко я сунусь до стільця, почав наче мене жаліти, мовляв, я в усьому винна. Але, казав він, якщо я хочу, щоб він відпустив мене до камери, я повинна сказати всю правду. Він же скінчить слідство і ніхто більше до мене не чіплятиметься.

Так промовляючи, слідчий взяв ручку з пером, підсунув мені свої папери і сказав, щоб я підписала протокол допитів. Я відмовилася. Це його дуже розлютило. Він притягнув інше крісло, сів біля мене і почав дрібненько колоти мої стегна пером. Я боронилася, а він колов сильніше і глибше. Що якийсь час він підсовував мені протокол до підписання. Він дуже хотів закінчити, як він казав, "забаву" зі мною. Я мовчала і всією душею прагнула повернутися до камери.

По якомусь часі слідчий піднявся, пішов до свого бюро і почав щось писати, перегортати папери, а тоді телефоном викликав двох "чубариків" і казав їм завести мене до камери. Та я не могла ступити ні одного кроку. Вони взяли мене під пахи і поволокли зі собою. На дворі вже був день. Один "чубарик" сказав мені начебто знехотя, щоб мені в камері клали компреси на ноги. Я відчула в його голосі нотку співчуття і була йому за це вдячна. Я знала, що я не перша і не остання, яку йому доводиться ось так тягти з допиту до камери і усвідомлювала, що деякі мої подруги пройшли крізь гірше. Але я теж не була певна, чи це мій останній допит.

Не минуло й півтора тижня, як мене знову викликали. Я була здивована, бо це було по полудні, коли на допити не беруть. Одначе, з поспіхом і з хвилюванням я вдягнула на себе якнайбільше одержі. Але цим разом "чубарик" повів мене іншою дорогою, аж до дверей, на яких було написано: "Прокурор". Ми ввійшли до просторої кімнати з великими вікнами, через які впливалося ясне денне світло. Я роздивилася, і моє око приємно

вразило елегантне влаштування кабінету з великим бюрком та м'якими фотелями під стіною.

Прокурор, років біля сорока, представився мені і чемно попросив сідати. Почав розмову про моє навчання, про плани після закінчення. Він пригадав мені можливості, які дає мені радянська влада, про моє безплатне навчання. Він згадав моїх батьків, їхні надії на мене, та інше, про що я за останні місяці чула не вперше. Тоді він висловив здивування, чому я відмовляюся сказати правду, чим наносу шкоду собі і моїм рідним. Усю бесіду вів прокурор сам, я слухала і тільки зрідка щось додавала. В міжчасі прокурор відпсвідав на телефони, до нього приходили енкаведисти з якимись справами, приносили папери, які він переглядав, а я сиділа далі. Увійшов "чубарик" і приніс на підносі тарілки з їдою та поставив на краю бюрка, недалеко від мене. Їжа була тепла, і від неї йшов приємний запах, що немилосердно драгував ніздря і викликав корчі в моєму порожньому шлунку. Час мені здавався вічністю, але я змушена була чекати, щоб цей театр швидко закінчився, щоб я вернулася до камери. Одначе прокурор не поспішав. Він не брався за їжу, яка стигла, але відкрив якусь папку і, перегортаючи окремі листки, підсунув їх мені з чемною проською підписати, мовляв, це протокол з моїх зізнань. Я відмовилася. Тоді він далі спокійно, але вже більше рішуче заявив, що це моя остання нагода рятувати себе і моїх рідних. На це я з хвилюванням відповіла, що оце вже довгий час від мене вимагають взяти на себе вину за щось, чого я не вчинила, і що я вже зовсім безпомічна, коли вони не ймуть мені віри. Тут, мабуть, прокурор зрозумів, що йому зайво витрачати на мене час. Він згорнув папку, покликав "чубарика" і наказав завести мене до камери. Там я розповіла подругам про свою дивну пригоду з прокурором. Ні тоді, ані пізніше, аж до самого процесу більше нікого з нашої та сусідньої камер до прокурора не кликали.

На цьому закінчилося моє слідство і мене вже залишили в спокою. В результаті я знала, що, крім зізнань Максимова, слідчі не мали на мене ніякого доказового матеріалу. Тому й передумуючи все, що сталося зі мною від дня арешту аж до початку процесу, я надіялася, що, хоч засуду мені не минути, він не повинен бути надто суворий. Але не так думали мої судді.

Сучасність 1981, 9, стор. 83-108

Надійшов другий день процесу. Як і попереднього дня, "кибітками" нас доставили до будинку обласного управління НКВД. Цим разом, нам, дівчатам, припали місця з правого боку, так що я могла бачити майже цілу залю, навіть не повертаючи голови.

Суд проводив далі допити обвинувачених. Вони знову підходили до підвищення і, в основному, говорили про справи, вже відомі з акту обвинувачення, а тоді відповідали на питання голови суду, прокурора та оборонців. Тільки Стасьо Нирка відмовився підійти ближче до суддів. Він піднявся з місця і не ворухнувся. Голова суду спочатку спокійно, а далі щораз наполегливіше казав йому підійти давати зізнання, а далі почав кричати й ганьбити його. Але слова судді відбивалися від Стася, і він стояв спокійний та чепорухний.

Викликали мого брата. Моє серце забилося скоріше. Він ішов до підвищення, білявий, високий, стрункий. На запити судді, прокурора та оборонця відповідав голосно, а коли повертався на своє місце легко усміхнувся до мене.

За якийсь час прийшла черга і на мене. Моє нутро стиснулося якось боязко і тривожно, наче в актора, що виходить на сцену. Можливо, що таке почуття огортало кожного, хто виходив до підвищення перед судом, але ми не мали нагоди обмінятися досвідом. Хоч моє серце билось сильніше, мої ноги несли мене до суддів. Моя справа була трохи відмінна від інших. Коли більшість моїх попередників відверто й гордо заявляли про свою приналежність до організації, а провокаційні обвинувачення прокурора ігнорували, я у слідстві заперечила усе, що мені приписав Максимів і, слідом за ним, слідчий та прокурор. Усе, що написали в акті обвинувачення на мою адресу, і потім припечатали двома статтями Кримінального кодексу про "зраду батьківщини" та "участь у підготові збройного повстання" було зроблене без мого відома та мого підпису.

І тепер, коли я глянула на лаву обвинувачених, де сиділи мої друзі, мені спочатку стало якось ніяково, що я мов би то не з ними і до них не належу. Проте, я і тут рішила не міняти нічого з обраної мною лінії поведінки. Моє заперечення приналежності до ОУН не задовольнило ні суддів, ні прокурора. Посилаючись на зізнання Максимова, прокурор закинув мені брехню. Я повторила мої попередні вияснення. Тоді один адвокат з лави оборонців спитав мене, чи часом Максимів не заховався в мене без взаємності і можливо його зізнання — це особиста помста. Я відповіла, що про це краще питати Максимова. Після того прокурор назвав мене бандиткою і запевнив, що вони знають усю правду.

Мене відпустили на місце. Я йшла поволі, переглядаючи

очима підсудних. Я схопила усміх на лиці мого брата. Арпад кивнув мені головою і легко підвівся з місця, наче для привіту. Проходячи мимо ряду в якому сидів Максимів, я почула його шепіт: "Через вас, ваш батько..." він рукою показав на шию, наче б чіпляв петлю. Його слова перестороги чи погрози ошелешили мене. Що він хотів цим сказати? Я ж у спідстві і на суді не сказала нічого такого, що могло б обтяжити моїх батьків. Я зовсім розгубилася. Максимів посіяв в мене тривогу за моїх батьків, яких я тут серед нових і близьких друзів, може, трохи призабула, наче відсунула на дальший план.

Сівши на місце, я поринула у важкі роздуми, з яких вивели мене зізнання Марійки Наконечної. Вона була наймолодшою на нашому процесі, мабуть, не більше 15 років. На закінчення її допиту прокурор поставив їй провокаційне питання: що вона зробила б, якби ОУН доручила їй вбити "батька Сталіна". І враз ми почули швидку і дзвінку відповідь Марійки: "Я виконала б наказ організації". З уст прокурора посипалися зразу слова непристойної лайки на голову молоденької Марійки, а ми всі дивувалися її відвазі і безстрашності. Та прокуророві, мабуть, подобалося його питання, бо він вдруге повторив його під час допиту Гальки Столяр. Галька без вагання дала йому таку саму відповідь. На це згодом, у заключному слові, послався прокурор, щоб показати, які це "злочинці" сидять на лаві обвинувачених, коли вони готові підняти руку на вождя СРСР.

Наближався кінець наших допитів. Моя сусідка легко штовхнула мене і обережно всунувши мені в руку скибку білого калача, шепнула святочний привіт і додала "скубни трішки і подай далі". Я здогадалася, що це було надвечір'я Йордану, і, скубнувши дрібочку, я подала калач сусідці з другого боку. І так він ішов з рук до рук, об'єднуючи нас усіх наче за спільним столом на Щедрий вечір.

Після того як закінчив зізнавати 59-ий обвинувачений, суд оголосив перерву до наступного дня.

Це був Йордан, 19 січня 1941 року — третій і останній день нашого процесу. Ще в камері ми зорієнтувалися, що того дня процес закінчиться, бо нам перед виходом з камери казали забрати наші "вещи". Нам було важко розставатися. В нашій камері ч. 46, що об'єднала нас в одну родину, ми залишали рідних подруг, які в ту хвилину дивилися на нас скорботними очима. І вони, і ми знали, що цей день принесе вирішення нашої долі, що нас засудять за "злочини", яких ми не вчинили.

Довгою і зворушливою хвилиною було наше прощання. Цупкі

обійми, міцний стиск руки, глибокий погляд очей і кілька коротких слів з обох боків: "Держіться, як можете, перекажіть іншим; до зустрічі на цьому або вже на тому світі..." Ми вже були в коридорі, і двері нашої камери замкнулися за нами назавжди.

Як тільки нас увели до залі суду, наші оборонці почали викликати до себе на розмову своїх клієнтів. Вони готувалися до своїх оборонних промов і шукали в підсудних інформацій чи сугестій, що їм у цьому допомогли б. Мій оборонець був зі східних земель, звичайно, як і в інших, призначений судом. Він був середнього віку і приємний з обличчя. На його короткі запити я відповідала також коротко, підкреслюючи, що я до цього процесу зовсім непричетна, що Максимів або набрехав на мене, або що тут вийшла цілковита помилка. Під кінець сказала, що те, що написано в акті обвинувачення не відповідає правді, і що, між іншим, я протоколу слідства не підписала.

Мій оборонець не був задоволений з моєї розповіді. Він робив враження заклопотаної людини і почав переконувати мене, що він не суддя мені, а оборонець, і що він хоче мені допомогти. Але для того йому треба знати щось більше про мою справу. Одначе, він бачив, що його аргументи мене не переконували, що я більше цікавилася тим, що діється серед інших підсудних, до яких я часто поверталася. Таким чином, наша розмова закінчилася швидко, і "чубарик" відвів мене на моє місце, а моєму оборонцеві привів іншого обвинуваченого.

Наші адвокати швидко впоралися зі своїми клієнтами. Видно було, що вони мусіли вкlastися у призначений їм час. Після того, до залі почали входити якісь військові люди чи енкаведисти в уніформах і сідали ззаду залі на призначені для слухачів місця. Їх було багато, і нам здавалося, що це мусіли бути якісь високі офіційні особи, бо їхні груди були обвішані орденами. Вони були вже літні люди, опасисті на вид, і вели себе дуже важно.

Через якусь хвилину все затихло. На наказ ми піднялися з місць. До залі ввійшли судді. Почалося продовження процесу. На підвищенні прокурор виявляв незвичайне піднесення. Він нервово перекидав листки своєї папки і раз-у-раз кидав очима то на суддів, то на залю. Вкінці, викликаний судом, він почав свою обвинувальну промову. Насамперед він згадав про "історичну подію" "звільнення" західних областей від польського поневолення, про нове радісне життя, яке принесли Червона армія громадянам цих земель, про вдячність народу Західної України за визволення. Після цього він почав характеризувати діяльність "кучки буржуазних націоналістів", "відступників", "шпигунів" і "зрадників", які перейшли на службу чужих сил, готували збройне повстання проти радянської влади і хотіли повернути капі-

талістичне ярмо. Але, казав він, треба виявити вдячність органам НКВД, які вчасно встигли розкрити і розгромити змовників.

Розповідаючи про заслуги радянської влади і "особисто товариша Сталіна" у "визволенні" Західної України, прокурор говорив наче в урочистому тоні, з піднесенням. Але перейшовши до характеристики підсудних та їх діяльності, він здебільшого кричав, лаявся, вимахував руками, показував на нас як на злочинців, пінився з люті. Я відвернула від нього голову, бо виглядав він мені, з піною на вустах, зовсім неестетично, наче собака. Я перестала слухати його вигуки, його непристойну лайку на нашу адресу. Це дуже вражало у цій елегантній ясно освітленій залі та у присутності десятків молодих і виснажених, але опанованих у своїй гідності підсудних.

За якийсь час прокурор замовк, і я думала, що він вже закінчив свою промову, і поглянула на нього. Але він тільки хвилину відпочив, а тоді пихато надувся, став червоний мов індик і, звертаючися до "Високого суду", зажадав найвищої міри покарання, себто розстрілу для підсудних, прізвища яких він почав перелічувати. І тут він став читати прізвища хлопців і дівчат, правдоподібно в тому порядку, як це було в обвинувальному акті.

За хвилину його читання я не йняла віри. Він читав і все далі читав, не зупиняючись. Він вже назвав прізвища Максимова, Березовського, хлопців, яких я знала, товаришок, що сиділи зі мною в одному ряді, мого брата, мене, а далі інших та інших. Я мала враження, що він дуже боявся і бажав швидкого знищення тих "крупних бандитів", більшість з яких мали не набагато більше двадцяти років, а деякі навіть менше.

Нарешті прокурор зупинився. Він переможно поглянув на залю і ще раз повторив, що для усіх названих 42 підсудних він вимагає кари смерті. І знову глянув на залю, яка була мовчазна й непорушна, а тоді, продовжуючи свою промову, прочитав прізвища 17 обвинувачених, для яких вимагав покарання на 10 років таборів суворого режиму та 5 років заслання.

Прокурор закінчив свій виступ. Було видно, що він втомився, бо його червоне обличчя залив піт, а груди зраджували швидкий віддих.

Мене огорнули дивні почування. Як кожна жива істота я дорожила життям. Я була молода й здорова, і не раз у мріях на волі плянувала своє майбутнє. Опинившись в тюрмі, я змінила свої погляди на те, що мене жде. Проте я, подібно до інших дівчат, не думала, що мені грозить кара смерті. Ми радше говорили про довгі роки таборів і заслання. Але, коли прокурор почав перелічувати прізвища тих, для кого він вимагав смертної кари, і коли серед них я почула прізвище мого брата, моїх друзів, з якими я ділила тюремну долю та інших членів ОУН, що були досі невідомі

мені і яких прокурор назвав бандитами, а які в моїх очах були героями, я відчула, що хочу з ними ділити їхню долю. І тому, коли з уст прокурора впало й моє прізвище — а мені здалося, що він проказав його дуже голосно й чітко — я прийняла це як ствердження, що я належу до гурта тих вибраних людей і вже ніщо мене від них не відірве.

Після промови прокурора голова суду дав слово оборонцям. Першим промовляв Роман Криштальський. Звертаючись до "Високого суду", він сказав, що для того, щоб зрозуміти діяльність підсудних, треба взяти до уваги умови, в яких вони виростили і які формували їхній характер. Тут він широко змалював шовіністичну політику польських окупантів, які зокрема замикали українській молоді дорогу до науки і здобуття професій, позбавляли праці, зневажали українську національну гідність. Усе це, казав він, обурювало, зокрема, молодь, що виховувалася у патріотичному дусі та готовності служити своєму народові. У розпалі такої характеристики умов, в яких виростала українська молодь під Польщею та її почувань і прагнень, Криштальський зайшов так далеко, що в певний момент, вказуючи рукою на нас, викрикнув: "та це ж цвіт української молоді!" Він, мабуть, забув, що цей процес українських патріотів проходить не в Польщі, коли українські оборонці так неодноразово характеризували суджених за ОУН людей.

Це були мужні і зворушливі слова. Після грубої лайки прокурора на нашу адресу вони чудовою музикою прозвучали в наших вухах та гордістю наповняли наші серця. Вони назавжди глибоко закарбувалися в нашій пам'яті. Але у той же час, усвідомлюючи, де ми є, наше душевне піднесення затьмарила тривога: чи не сяде з нами на лаву обвинувачених наш добрий, але необачний оборонець?

Та здавалося, що наш адвокат не спостеріг свого вислову, бо ще далі розповідав про польську окупацію, за якою, мовляв, вина за становище, в якому знайшлися підсудні. Після того Криштальський зупинився на поодиноких його клієнтах, яких суд признав йому боронити. Тут його можливості були дуже обмежені. Він міг тільки просити про зменшення кари, посилаючись на нашу молодість, недостачу життєвого досвіду, на корисне соціальне походження, якщо у когось з нас таке було.

У подібному дусі, лише обережніше та коротше промовляли два інші львів'яни — Василь Жовнір та Іван Скибінський. А коли прийшла черга на оборонців зі східних земель України, усе перетворилося у знаний вже тоді світові типовий радянський стандарт: провина підсудних безсумнівна, проте "Високий суд" повинен взяти до уваги облежуючі обставини, дати змогу молодим людям направити вчинене народові зло, зрозуміти

благородність радянської влади. При цьому славословлено поступовість і гуманізм цієї влади, зокрема геніального вождя СРСР. Правда, були серед тих адвокатів і такі, які підтверджуючи за прокурором здогадну вину підсудних, самі на них нападали. (Свідченням такого ставлення деяких адвокатів може послужити такий приклад. Коли, після вироку, мати засудженого на смерть Богдана Куніцького звернулася до його оборонця, яким була жінка, і просила поради як рятувати сина, адвокат відповіла, що за антирадянське виховання свого сина мати теж повинна бути за ґратами).

Виступи оборонців закінчилися, і прийшла черга на останнє слово підсудних. Про що мені говорити? — думала я. Я бачила, як наші хлопці і дівчата один за одним складали короткі заяви. Хоч над ними висіла загроза розстрілу або довгі роки позбавлення волі, ніхто з них не просив зменшення кари. Правда, відбувалося усе це в присутності тільки суду, прокурора, оборонців та згаданих військових, чи поліцейних достойників, які репрезентували т. зв. громадськість. Крім трьох наших галицьких адвокатів, нікого з місцевого громадянства на процес не допустили. Ані вільних свідків, ані рідних. А може й наші батьки не знали, що їхніх дітей судять?

Коли прийшла черга на мене, я повторила те, що казала на слідстві та пізніше перед судом і заявила, що не визнаю за собою ніякої вини. За мною виступали ще кілька хлопців і дівчат, а тоді прийшов наказ встати, бо судді залишали залю. Вони йшли на нараду над нашим вироком.

Тоді у залі витворилася дещо вільніша атмосфера. Хлопці усміхалися до нас, ми їм подвійно віддячувалися, можна було навіть обмінятися з сусідами кількома словами, "чубарики" стали до нас наче ласкавіші.

Прошло не більше як дві години. Ми почули наказ "встати", і зразу навколо нас збільшилася охорона. До залі ввійшов суд.

Ми споважніли і стояли мовчки. Судді і прокурор пильно дивились на нас, і мені здалося, що їхні обличчя мали тріумфальний вираз. Голова суду почав читати вирок. Ми слухали, затамувавши віддих. Тепер кожний з нас мав почути про свою долю, від якої вороття вже не буде, над якою судді радилися дві години. Стільки присвятили вони для вирішення долі 59 молодих людей, серед яких 42-ом загрожувала смерть. Точніше, вони витратили по дві хвилини на кожного з нас.

Читання вироку тривало досить довго. Текст починався від стандартних слів "ім'ям Української Радянської Соціалістичної Республіки" (усе судочинство велось українською мовою). Після того названо прізвища судової колегії, прокурора, оборонців, а тоді йшов довгий перелік прізвищ обвинувачених і з'ясування

складу їхніх "злочинів". Це було повторенням того, що ми вже чули в акті обвинувачення.

Коли врешті голова суду дійшов до слів "судова колегія приговорила" і почав читати наші прізвища, я вся перетворилася у слух. Я слухала вухами й очима. Я повила кожний звук, що виходив з уст голови суду. Я почула виразно: "приговорила Максимова Івана... до смертної кари — розстрілу". Зразу мені майнула думка, що його не пощадили, що не дарували йому життя за зраду друзів. І далі в мої вуха подзвінно вдаряли слова судді: Березовського Арпада... до розстрілу, Коцюбу Тараса... до розстрілу, Матвійчука Миколу... до розстрілу, Думанського Михайла... до розстрілу, Думанського Степана... до розстрілу, Думанського Петра... до розстрілу, Сороківського Михайла... до розстрілу, Клячківського Дмитра... до розстрілу, Ковалюк Володимиру... до розстрілу, Береста Романа... до розстрілу...

Спочатку, коли ми тільки почули слово "приговорила", у не одного з нас жевріла в душі надія, що може судді не будуть такі жорстокі як прокурор і замість смертної кари, присудять табори й заслання. Але ті сподівання з кожним моментом розвіювалися в міру того, як продовжувався перелік наших прізвищ. А суддя читав невтомно, і видавалося, що довгому спискові немає кінця.

Я слухала далі, як він скандував прізвища: Гончарука Богдана... до розстрілу, Горбалья Романа... до розстрілу, Крупю Теодозія... до розстрілу, Єднорога Миколу... до розстрілу, Коверко Дарію... до розстрілу, Столяр Галину... до розстрілу, Винників Наталію... до розстрілу, Куницького Богдана... до розстрілу, Нирку Станислава... до розстрілу, Грицай Марту... до розстрілу, Левицького Олега... до розстрілу, Дякова Романа... до розстрілу, Волошин Ольгу... до розстрілу, Шенгеру Петра... до розстрілу, Пецуха Михайла... до розстрілу, Вовка Андрія... до розстрілу, Булку Івана... до розстрілу, Слюзара Дмитра... до розстрілу, Пик Ірину... до розстрілу, Малашук Людмилу... до розстрілу, Зубач Ірину... до розстрілу, Боднар Анну... до розстрілу, мого брата... до розстрілу, мене... до розстрілу... І далі: до розстрілу, до розстрілу... до розстрілу...

Список продовжувався. Я загубилася в обчисленні, але я вже знала, що ця черга приречених не спиниться перед числом 42. Знала також, що всіх 11 дівчат зустрічає однакова доля. Мені стало ясно, що весь цей триденний процес, з усіма суддями, прокурором, оборонцями, з нашими зізнаннями, з останнім словом, що врешті, т. зв. нарада судової колегії над нашими вироками, що все це — лише хитро зорганізований фарс та обман. Нашу долю давно вже було вирішено. Прокурор, який вимагав кари смерті для 42 підсудних і довгі роки таборів та заслання для 17 інших з

нашого процесу, знав прекрасно, що він тільки передає наказ партії, і вся судова колегія було свідомо того.

Я вловила дальшу нитку читання вироку і усвідомила, що суддя закінчив вже з розстрілами і почав називати тих, кому присудили по 10 років таборів суворого режиму і 5 років заслання. Затамилися прізвища: Шухевич Наталія, Матла Олена, Клак Софія, Безпалько Оріся, Наконечна Марійка, Світлик Ліда, Попадін Оля, Химка Пеля, Галя Ставарська, Марійка Матковська.

Ми прийняли вирок спокійно. Не було в нас будь-якого пригноблення, можна сказати, що ми навіть були якось духовно піднесені. А в міру того як голова суду перелічував тих, кому дали по 10 років таборів і 5 років заслання, та наближалось до кінця читання вироку, ми відчули себе якось свободніше. Ми почали повертатися одне до одного, кидати окремі слова, чого не могли навіть зупинити "чубарики", які тепер оточили нас дуже тісним кільцем. Немає сумніву, що коли б тоді, зразу, повели нас разом на розстріл, ми прийняли б страту з піднесеними головами, з відкритими очима, а може навіть з піснею на вустах.

Водночас вже тоді почало в нас народжуватися переконання, яке згодом ще більше утвердилось в нас під час довгих днів і ночей в камері смерті, що, хоча наш процес не був гласний, все ж він був на свій пад показовий. Новим володарям західніх областей України хотілося показати населенню, як безоглядно каратимуть за найменший опір владі і чого можуть ждати наші потенційні послідовники.

Наша вільна поведінка і майже бадьорий настрій, як під час читання вироку, так і під час цілого процесу, заскочили суддів, прокурора, оборонців, та інших урядовців, які прийшли поглянути на нас. Вони звикли чути на політичних процесах каяття, прохання про помилування. Тому по їхніх обличчях видно було, що вони нас ніяк не розуміють. Мабуть, вони були розчаровані.

У такій атмосфері суд доручив вивести нас із залі. Випроводжували нас малими групами під великою охороною. Перші йшли хлопці. І хтось з них, з першої групи, обернувся до нас і, піднісши руку вгору, крикнув: "Слава Україні!" За ним піднялися інші руки з-поза тісного "чубарикового" кільця, і голосне "слава Україні", підхоплене дівчатами, понеслося по залі суду. Не знаю, хто був першим, хто почав таке прощання, але воно було прийняте і наслідуване іншими так спонтанно, що "чубарикам" було важко спинити цю хвилю. Вони якраз підштовхували хлопців вигуками "скорее", "молчать", намагаючися заглушити наше прощання, чим скоріше вивести засуджених із залі. У той час нам здавалося, що ми творимо одну нерозривну цілість, і, що хоч нас насилу розривають, ця нитка зв'язку, що народилася у судовій залі, ще тісніше закріпилася спільним вироким. Ми були наче одна велика

родина, тільки що глибша від самого лише кривого споріднення між людьми.

Останніми із залі вивели нас, одинадцять дівчат, що були засуджені на смерть. Ми йшли сходами вниз, оточені щільним конвою "чубариків". На підвір'ї нас посадили до "кибітки".

IV

Коли "кибітка", що везла нас до тюрми після вироку, зупинилася, і ми почали виходити, ми побачили, що це вже не є Замарстинів. Ми були в Бригідках, іншій в'язниці Львова.

Повторилася стандартна тюремна процедура: насамперед перевірка особистих даних та індивідуальний обшук. Тільки що цим разом нас усіх одинадцять взяли до одної кімнати і обшук проводили рівночасно кілька жінок з тюремної обслуги. Вони вели себе порівняно чемно й людяно, і це захопило нас якимсь чином сказати їм дещо про наш процес. Розповідали ми їм не прямо, але, так, наче розмовляючи між собою. Ми згадали, що нас було 59, що нас судили за те, що ми любимо нашу батьківщину, що хочемо волі для неї. Ми говорили про те, що 42 із нас засудили на розстріл, в тому 11 дівчат, що на суді всі обвинувачені вели себе гідно, що ніхто не каявся та інше. Ми говорили з запалом і щирістю, бо нам хотілося поділитися з кимось зі "світа" нашими переживаннями, довести це до його відома, а у тих коротких хвилинах, жінки, що вели обшук, в наших очах уособлювали той "світ". Під впливом нашої розповіді вони ще обережніше, уривчасто, півсловами, виявляли своє здивування нашою поведінкою, робили натяки на інші процеси, на яких люди падають на коліна, просять помилування. Одна жінка, що обшукувала мою подругу, ввесь час сумовито зідхала: "Какая хорошенькая, какая молодая, и уже нет жизни".

Через півгодини ми вже стояли у смертній камері спецкорпусу тюрми, і оглядали на диво чисті стіни й допілку. На стелі світилася досить сильна лампа. Одинокі вікно на протилежній до дверей стіні, було забите дошками. Було ясно, що нас щільно відокремили від світу. Ми зразу дістали в'язничний приділ: одинадцять сінників, стільки ж коців, мисок на зупу, ложок і кубків на каву. В куті поставили "парашу".

Ми заходилися влаштовувати наше життя, останнє на цьому світі. Камера не була велика. Ми поклали сінники під двома стінами рядом коло себе, поскладали свої клунки в ногах і посідали кожна на своє вибране місце. Мій сінник сусідував з лівого боку з Галькою, а з правого з Талькою. Щойно ми сіли, як відчули страшенну втому. Нашим бажанням було відпочивати й відпочивати, а про все інше думати згодом. Але наш відпочинок швидко перервали "чубарики", які прийшли, щоб забрати з камери смерті Ірку

Зубач. Ми так і думали, що вона не повинна бути між нами. Вона була ще малолітня і її, мабуть, перевели на загальну камеру.

Після трьох днів процесу і після поспішного відходу Ірки, наше життя у смертній камері було справжнім відпочинком. Нас водили ранком і вечором на кілька хвилин в убиральню. Три рази денно відчинялося у дверях віконце-"квартирка", через яку "чубарики" давали нам їжу, подібну до того, чим годували нас у Замарстинівській в'язниці.

У нашій камері панувала ідеальна гармонія. Ніхто нікому не перешкоджав, кожний думав про своє. Навколо нас панувала тиша, бо товсті мури й залізні двері камери не пропускали звуків ззовні. Спочатку важко було звикнути до електричного світла вночі. Воно разило очі і не давало спати. Але згодом ми почали прикривати собі очі якоюсь хустиною. День від ночі ми відрізняли тим, що під час дня нам давали їсти.

Хтось із нас запропонував спільну молитву вголос. І від тоді ми почали спільно молитися вранці і ввечері, тихо вимовляючи різні молитви, хто які тільки знав. Тихенько співали ми теж св. Літургію та молебень, популярно званий "маївкою". Крім спільних молитов, ми молилися також індивідуально: за рідних, друзів, може й за себе. Дехто з нас, хто у вирі життя, призабув молитву, заступаючи її, на його думку, вищими ідеалами, тепер повертався до неї, наче намагаючись надолужити втрачене.

Часто наші розмови поверталися до теми виконання нашого вироку. Про те в нас були різні думки і побажання. Одні припускали, що нас можуть розстріляти в підземеллях тюрми, де ми б ішли довгим коридором і тоді несподівано діставали б кулю в потилицю. Інші думали, що НКВД практикує розстріли в лісах і зразу ж закопує постріляних. Було питання чи розстрілюваним зав'язують очі, а чи можна дивитися прямо в вічі нашим катам, чого дехто з нас бажав.

Роздумували ми над тим, яке останнє слово сказати енкаведистам. Ми говорили, що воно повинно бути змістовне й коротке, щоб куля його не перервала. Але хто мав би це наше слово почути? Бездушні роботи, яких накручено тиснути курок пістолі? А "вищої влади" може навіть і не бути під час виконання цього "мокрого" завдання. У них же тільки порожнє місце там, де в нас людське серце, совість і почування. Залишився отже тільки Бог, який міг почути наше останнє слово, чи то сказане, чи тільки подумане. І Він прийме його, як прийме також жертву нашого молодого життя.

Хоч ми готувалися до смерті, на дні душі кожної з нас жевріла надія про можливість перегляду нашої справи. Ми знали, що наші

оборонці внесли касаційну скаргу до Верховного Суду УРСР. Але не маючи жадного контакту із зовнішнім світом, ми не знали результату касації. Крім цього, вже раніше у в'язниці говорилося про те, що, у випадку відкинення касаційної скарги, засуджених повідомляють безпосередньо перед виконанням вироку. Тому ми кожної ночі ждали найгіршого.

У перші тижні дні минали без жадних змін, без будь-яких подій. Проходи, як і "бані", були нам заборонені. Влада вважала, що нам цього вже не треба. І ми самі з кожним днем ще більше віддалялися від світу. В думках я довго прощалася з батьками, поверталася до дитячих літ, до приємних спогадів, переживань, подій, що залишилися в пам'яті. Переходила рік за роком моє життя в гімназії, згадувала моїх товаришок, друзів, знайомих, прощалася з ними. З братом я не прощалася, бо доля в нас була одна. Я тільки просила Бога, щоб дав йому силу прийняти цю гірку чашу гідно і без жалю. Я прощалася і з місцями, в яких я проживала і які визначували окремі етапи мого, тоді ще не довгого, життя.

Найдовше я прощалася з сестрою. Останній привіт від неї я дістала за посередництва Орисі, її товаришки з камери у Замарстинівській тюрмі. Це було на Йордан, у третій день нашого процесу. Моя сестра не мала т. зв. "справи". Її ніхто не зрадив, не було проти неї обвинувальних доказів. Але її заарештували, бо, як казав слідчий, "де двоє в родині бандити, там третє теж виросло бандитом". Я вірила, що, навіть, якщо мою сестру без будь-яких причин засудять і вивезуть, вона виживе, витримає і повернеться додому, щоб бути поміччю нашим батькам.

Мені здавалося, що я вже все упорядкувала в своїх думках, у своїй совісті і поставила останню крапку в книзі свого життя на землі, бо те, що було переді мною, було щось зовсім інше, невідоме, відмінне від сучасного.

Коли до нашої камери приходили ночі, вони проходили тривожно. Ми лягали спати, не знаючи, чи це буде саме та ніч, коли нас братимуть на розстріл. Нам дуже бажалося, щоб нас брали всіх разом. Ми вірили, що усе досі спільно пережите, допоможе нам гуртом мужньо зустріти останні хвилини нашого життя.

За кілька тижнів життя у нашій камері, нас розбудив скрегіт ключа у дверях, що зразу відчинилися. Ми побачили кількох енкаведистів. Один з них держав в руках папір, і наші очі вміть на ньому зосередилися, мов би хотіли скоріше вчитати: хто перший, а може всі разом? Хоча ми довго і дбайливо готовилися до цієї хвилини, проте ж коли вона прийшла, все моє тіло затремтіло, дарма, що в камері не було холодно. Енкаведист не поспішав. Він спокійно оглянув камеру, а тоді, заглядаючи в папір, прочитав:

"Пик Ірина", і по-батькові. А як Ірка відізвалася, він закінчив: "собирайсь с вещами". Після того енкаведисти вийшли. У глибокому хвилюванні Ірка і ми розгубилися в здогадах: Чому саме Ірка перша, і чи беруть вони її на розстріл? Чому тоді тільки її одну?

Ірка швидко попрощалася і її вивели, а ми далі шукали розгадки того, що сталося. У певний момент хтось із нас пригадав: Ірка роджена в Америці, де її батько був священиком, і звідти її вислали до Львова до української гімназії. Тепер, видно, її родичі зробили заходи для її визволення. Ми були майже певні, що наші припущення виправдані, та вірили, що, повернувшись до Америки, Ірка стане живим свідком нашого процесу, донесе правду про нього у широкий світ.

Нас в камері залишилося тепер 9 дівчат. На стіні, якраз біля входу, з лівого боку, був вишкрябаний, видний тільки для нашого вправного ока напис: "Тут сидять одинадцять дівчат, засуджених на смерть". Ми його не міняли, але ми раділи, що одна з нас є в дорозі до волі.

Хоча ми розпрощалися із зовнішнім світом, і він існував для нас вже тільки, як чарівна казка, яку ми чули ще в дитячі роки, нас цікавила доля хлопців з нашого процесу, які були теж засуджені на смерть. Ми думали, що може вони теж сидять в одній з камер нашого спецкорпусу. Якщо так, то вони вживають ту саму убиральню, що й ми. Це заохотило нас пробувати цим шляхом нав'язати контакт з ними. Я особливо хотіла дізнатися про долю мого брата, а також Арпада. За випробуванням уже у Замарстинівській тюрмі звичаєм, ми почали під час наших відвідин убиральні перешукувати всякі куточки, дивитися, чи є там якісь написи, а також щілини, в яких могли бути заховані "грипси", значить маленькі кусочки записаного паперу. Хоч такі цінності як папір і графіт конфіскували під час обшуків, досвідченому в'язневі завжди щастило це добро зберігати. Я теж залишала мої записки і кожного дня ждала на відповідь. Спочатку мені не щастило: я провіряла місце, де захований був мій "грипс" і бачила, що він є на місці. Аж одного разу я його не знайшла, а декілька днів пізніше появилася записка від Арпада. Він писав, що, потрапивши до спецкорпусу, зразу захворів на черевний тиф. Друзі казали, що він був якийсь час непритомний, і побоювалися, що він помре. Це була одинока вісточка, що її я одержала з чоловічої камери. Мої заходи нав'язати зв'язок з братом не увінчалися успіхом.

Одного дня, коли ми лежали на наших сінниках (у смертних камерах це дозволялося), ми несподівано почули зі двору плач немовляти. Він пробивався крізь дошки нашого вікна і розкоштним звуком торкнувся наших приспаних дівочих почувань. Ми всі, як одна, стрепенулися, сіли та стали слухати. А дитина

хлипала сердешним немовлячим "ува-ува", зачаровуючи нас і перетворюючи нас знову у людські істоти, з людськими, несповненими бажаннями, з нездійсненими мріями. Крім Ольги Волошин, кожна з нас була ще незаміжня. Може якась з нас залишила на волі хлопця, може нареченого. Але напевно в усіх були свої мрії, з якими ми в нашій камері вже розсталися, і які у тій хвилині так різко і боляче віджили. У декого по обличчю скотилася непрохана сльоза — може із зворушення, а, може, з жалю за втраченим.

Довшу тишу перервала Душка, вголос міркуючи, що це певно дитина Катрусі Зарицької.* Поруч з нашим спецкорпусом був тюремний шпиталь, звідки, треба думати, Катруся вийшла з дитиною на прохід на тюремне подвір'я під нашим вікном.

Знову ми мусіли працювати якийсь час, щоб повернути рівновагу і спокій нашої душі, які ми втратили через невинний плач немовляти.

Одного дня, вже по вечері, "чубарики" привели до нашої камери двох молодих польок. Ми прийняли їх щиро, по-товариськи, як годиться досвідченим, зрівноваженим "смертникам". Вони були досить несміливі і з острахом дивилися у своє призначення. Але нам довелося бути з ними дуже коротко. Ще тієї самої ночі, 28 березня 1941 року, коли минуло вже більше як два місяці нашого перебування у смертній камері, у дверях з'явився кілька енкаведистів. Один, мабуть, службово старший, тримав у руках картку паперу. Він заявив, що ті, чиї імена він прочитає, мають "собираться з вещами".

Ми усвідомили, що ось прийшла наша година. З сумним усміхом на вустах і тужним поглядом дивилися одна на одну. Ми стали щільним півколом, щоб у спільному дотику черпати силу. В камері стало тихо-тихо. Здавалося, що й наш віддих утих. Кожна чула тільки прискорені удари власного серця.

*К. Зарицька, дочка Мирона Зарицького, видатного українського вченого-математика, професора університету ім. І. Франка у Львові, була ув'язнена в Польщі за приналежність до ОУН. Заарештована 1940 року органами НКВД, була звільнена у зв'язку з народженням у в'язниці сина, сьогодні видатного мистця. У 1947 році Зарицьку заарештували знову і засудили на 25 років таборів за організацію Червоного хреста при УПА. Її звільнили після відбуття повного строку. Чоловік Катрусі Зарицької, Михайло Сорока, теж був заарештований в 1940 р. і засуджений на 10 років таборів. Строк відбув у Воркуті. Його звільнили в 1950 році, але за два роки його заарештували вдруге і засудили на 25 років таборів. Він помер у таборі в Мордовії в 1971 році. Зарицька відбула свій строк ув'язнення і повернулася на Україну у 1972 р. Вона померла у 1986 році.

Енкаведист почав голосно читати наші прізвища, імена й по-батькові. Поволі й виразно вимовляючи, щоб не було помилки, він зупинявся на кожному і поглядав на нас. Ми стояли спокійно й непорушно, аж поки він не скінчив. Тоді він повторив, що прочитані мають готуватися з речами. Після того як він, разом з іншими, вийшли з камери, ми заворушилися. Ми усвідомили, що, хоча в нашій камері нас було 9 із засуджених у нашому процесі, енкаведист прочитав тільки 8 прізвищ, не згадавши Душку. Як це розуміти? Куди нас ведуть? Чому не всіх разом? Чому залишають Душку? Ми знали, що з нас усіх вона мала найвище становище в ОУН і що її на процесі обвинувачували найбільше. Водночас ми пам'ятали, що нас усіх засудили на смерть. На питання, які ми собі ставили, ми не знаходили відповіді і нам було боляче розлучатися з Душкою. Тому ми не поспішаючи збирали свої речі.

Але швидко відчинилися двері, і нам наказали виходити. Ми почали прощатися. В тюрмі прощання друзів, з якими людину зв'язує спільна доля, — це дуже важка й болюча хвилина. Хоч ніхто з нас не знав, куди нас забирають, ми все таки йшли разом. Отже сталося те, чого ми завжди прагнули, знаючи, що так легше буде нам зустріти нашу долю. Тепер Душка залишилася сама. Вона стояла на своєму сіннику, якимось сумно усміхаючись і міцно обіймаючи кожну з нас по черзі. Енкаведисти підганяли нас, і ми почали виходити, а погляд Душки супроводив нас до дверей, а може й далі. За нами двері зачинилися, а нас обступили енкаведисти і повели кілька кроків до убиральні. Там той, хто перед тим викликав наші прізвища, заявив, що він прочитає нам письмо і ми маємо уважно його вислухати.

Він поволі, чітко й урочисто, хоч притишеним голосом, почав читати декрет Президії Верховної Ради СРСР. Постійно називаючи "товариша Сталіна", він повідомив, що нас "помилували", точніше, що нам замінили смертний вирок на 10 років ув'язнення і 5 років заслання. У тексті говорилося також про благородність конституції СРСР і про шляхетність його вождя, про наш обов'язок вдячності за помилування та подібне.

Коли енкаведист закінчив читати, він глянув на нас. Ми стояли мовчки. Вістку про те, що перед нами немає вже загрози негайної смерті, ми прийняли з полегшенням. Але сталося так, що жадна з нас не виявила того почуття будь-яким висловом радості. Перед нашими очима ще далі стояв живий образ Душки, збентеженої, сумно усміхненої, що проводжала нас прощальним поглядом, в якому крився здогад, що, мабуть, ми не йдемо на розстріл, а вона сама з нашої групи залишається у смертній камері. Крім цього, за понад два місяці спільного життя, ми самі зависли між небом і землею, з якою ми на ділі вже розсталися. Врешті, ми вже чимало чули про сталінські в'язниці, табори примусової праці і заслання.

Тому перспектива каторги, невілнничих робіт і "перевиховання" нас інколи лякали більше ніж смерть у гурті друзів.

Енкаведисти, що стояли перед нами, не знали про наші почування, і ніяк не могли зрозуміти нашої поведінки. Той, що прочитав нам декрет, почав його ще раз роз'яснювати, мабуть, переконаний, що ми не усвідомлюємо його змісту. Але й після його доповнень наш настрій і поведінка не змінилися. Йому терпець урвався, він наказав нам взяти наші речі і виходити за ними. Оточені охороною, ми ще раз пройшли мимо дверей нашої камери і болісно дивилися на них, наче б хотіли проникнути крізь них. Ми в думках ще раз прощалися з Душкою і вибачалися перед нею, що залишаємо її саму. А йдучи понурими коридорами, ми прощалися з нашими хлопцями, здогадуючися, що вони може ще у нашому спецкорпусі. Зокрема, я прощалася з братом, не знаючи, де він тепер і яке його майбутнє, чи судилася нам доля ще колись зустрітися.

Нас вивели на подвір'я. Надворі була темна ніч. Над нами, вгорі, небо іскрилося безліччю зір, а свіже весняне повітря наповняло наші груди. Але ця коротка зустріч з природою не полонила нас, не відірвала нас від свідомості того, що перед нами. Подвір'ям енкаведисти провели нас до іншого входу, і далі ми йшли коридорами, аж поки не зупинилися перед дверми однієї камери, мабуть, число 5. Коли перед нами відчинили двері і наказали туди увійти, ми жажнулися картині, що розкрилася перед нашими очима. Камера була дуже велика, а в ній, хаотично порозкидані на долівці, лежала безліч людських тіл. Ліжок не було. Зараз біля дверей стояли дві превеликі параші, які, очевидно, були замалі на таке число в'язнів і переливалися через край.

Розкуйовджені, розхристані людські тіла заворушилися. Дехто дивився на нас з цікавістю, інші байдуже, а деякі навіть люто. Ми не мали відваги вступити до цієї камери, і енкаведист мусів штовхнути нас у середину, щоб замкнути двері. Ми стояли добру хвилину біля порога, бо не знали, куди рухатися, де шукати для себе місця. Під час нашого слідства, коли ми сиділи у Замарстинівській тюрмі, ми звикли до тісноти: було ж там в нашій камері, яка за пляном була призначена для одної людини, інколи 22 особи. Але це були політичні в'язні, українці і неукраїнці, з якими ми знаходили спільну мову. Тут, на Бригідках, держали всіх разом — політичних з кримінальними злочинцями. Це приводило до різних конфліктів, а жажливий бруд, блощиці й воші створювали несамовиті умови.

Для нас перехід з малої, чистої та ідеально спокійної смертної камери до великої, загальної, повної неохайних і лайливих жінок, був наче поверненням з неба на землю. Болюче було наше

Наталя Винників
9 грудня 1920 — (?) 1942

Галя Олена Столяр
17 березня 1917 — 27 листопада 1942

прощання з світом, але повернення до нього боліло не менше. Ми наче пробудилися зі сну і побачили навколо себе живу дійсність, до якої ми вже не були психологічно приготовлені. Перед нами тривожно степилися перспективи довгих років тюремного і таборового каторжного життя тут і на засланні.

Поволі ми почали усвідомлювати, що нас засудили на життя.

Postscriptum. Яка була дальша доля засуджених у процесі 59-й? У німецько-радянській війні, яка почалася за п'ять місяців після нашого вироку, пропало багато даних про наших друзів і подруг, включно з прізвищами декого з них. Мені пощастило відтворити імена 44 осіб із засуджених на нашому процесі, так що 15 наших друзів і подруг залишаються невідомі.

Із 42 засуджених на смерть помилювали 10 дівчат і 11 хлопців, значить, половину. (До речі, вже на волі ми дізналися, що заходи у справі помилювання робили в Москві — після того як Верховний Суд УРСР відкинув касаційну скаргу — деякі видатні українські громадяни, зокрема академік Кирило Студинський). З другої половини, що були розстріляні, мені відомі 15 засуджених на смерть: Іван Максимів, Арпад Березовський, Михайло Сороківський, Стасьо Нирка, о. Роман Берест, Михайло, Степан і Петро Думанські, Роман Дяків і його брат, Михайло Єднорог, Микола Матвійчук, Тарас Коцюба, Андрій Вовк і Володимира Ковалюк.

З тих, хто був засуджений на розстріл, але помилюваний, вивезли з Бригідок у перший день війни, себто 22 червня 1941 року, до тюрми в Бердичеві 11 хлопців: Дмитра Клячківського, Теодозія Крупу, Олега Левицького, Богдана Куницького, Михайла Пецуха, Петра Шенгеру, Дмитра Слюзара, Богдана Гончарука, Романа Горбала, Івана Булку і мого брата, та 5 дівчат: Анну Боднар, Ольгу Волошин, Гальку Столяр, Наталку Винників і мене. У перші дні липня, коли до Бердичева наближався фронт, енкаведисти підпалили тюрму і закидали її гранатами. Щоб вирватися з палаючої тюрми, наші хлопці розбили двері камер, і ми всі вибігли у коридор тюрми, а там далі на тюремне подвір'я. Там енкаведисти, що залягли, прийняли нас скорострільним вогнем, в результаті чого були вбиті Олег Левицький та Михайло Пецух. Іншим пощастило втекти. Згодом з тієї бердичівської групи загинули під час Другої світової війни чотири особи: у 1942 році гестапівці замордували у в'язниці в Берліні Гальку Столяр, а восени того ж року німці розстріляли в Бабиному Яру, під Києвом, Тальку Винників — обох за членство в ОУН та участь у протинімецькому підпіллі. Дмитро Клячківський, організатор УПА та її перший головний командир, загинув у бою з більшовиками 12 листопада 1945 року. Як старшина УПА, загинув у бою з більшовиками також Богдан Куницький.

З-поміж товаришок нашої смертної камери врятувалися на Бригідках у Львові Марта Грицай, Дарка Коверко та Людка Малашук. Їх не включили до нашого бердичівського транспорту і залишили у Львові, звідки їм пощастило втекти другого дня німецько-радянської війни, себто 23 червня. Тоді в результаті німецького бомбардування в'язнична сторожа частково втратила контроль, і в'язні почали виломлювати двері камер. Разом з ними втекла Оленка Матла, яку на нашому процесі засудили на 10 років таборів і 5 років заслання. Було вже вище згадано, що засуджену на смерть Ірину Пик звільнили як американську громадянку, в наслідок втручання уряду США, після чого вона повернулася до Америки.

Сучасність 1981, 10, стор. 81-98

Бердичівська ніч

Субота, 21 червня 1941. День почався соняшно-соняшно. Навіть крізь наше загразоване і дошками забите вікно продирається вузькими струмочками сонце. Це нас пожвавило, і в камері почався помітний рух. До того, сьогодні субота, належало під неділю порядно прибрати себе і свій житловий куточок. Кожна метушилася на своїй половині сінника, вирівнюючи коц, струшуючи з нього окрушинки хліба і старанно укладаючи в головах кілька шматків одєжини, усе своє майно.

Та в нашої «вісімки» настрої сьогодні був чомусь стриманий. Кожна з нас була вражливіша, ніж звичайно, чомусь неспокійна і таємнича. Події, що трапилися цього тижня, справили на нас враження. Ще раз докладна перевірка наших генералій, параграфів обвинувачення і вироку. Врешті, фотографування з табличкою — номером на грудях «анфас», з двох боків обличчя, відтиски пальців, лікарський огляд. До того ще кпини і жарти урядовців, «чубариків», що нібито між собою голосно говорили про транспорт, про Далекий Схід, життя засланців, тяжкі роботи. Так, було ясно, що всі експерименти, які з нами робили, були приготуванням до транспорту.

Ми вичували, що нас чекає незнана, далека дорога під важким конвоєм у далекий Сибір, страшне майбутнє, хоч тиждень тому кожна з нас запевняла відверто, що воліє транспорт, воліє щоденну тяжку роботу, аби тільки рух, аби тільки покинути, нарешті, свою половину сінника, вирватися з безділля і включитися знову в життя. Сьогодні, коли ця будучність застукала нам майже у двері, нам стало страшно, нас огорнув жах перед майбутнім, а серце на саму згадку палили біль і розпука, туга за рідними, за домом, за батьківщиною.

Мовчазно дивилися ми одна на одну, криючи в душі всі ті неспокійні думки. Сторожко ловили кожний підозрілий рух у коридорі, а очі крадькома поглядали тривожно на двері. Наближався полудень. Раптом ми почули скрип ключа в замку, і двері відкрилися. У камеру ввійшло кількох вартових з паперами в руках. Ми обмінялися поглядами: оце тепер станеться те, на що ми, боячися, чекали. Рука шукала руки найближчої подруги, і в дружньому потиску єдналися

ми думками. Тим часом вартовий, розсортуювавши папери, хрипким, безфарбним голосом читав прізвища: Волошин, Анна Боднар, Галина Столяр, Пеля Химко ... Викликана зідхала, ніби найстрашніше вже було поза нею, не викликана тривожно ждала своєї черги. «Кого я іщитал бистрей собірайсь с вєщамі», — закінчив таким же голосом вартовий. Куди? Допитливо дивилися наші очі на його лице, та дарма шукали в ньому відповіді, воно завжди однаково грізне, похмуре, відштовхуюче. Воно однаково відсилає людей на волю чи на смерть. Бо чи це йому зворушуватися, куди ми йдемо?

Ми не перші і не останні... Він не має того дару замислюватися над тим, що переживає інша людина, що вона думає. Він навіть не замислюється, чи і що він сам думає, він — бездушна машина.

Візита скінчилася, з гуркотом зачинилися двері. Припали ми до тих наших дівчат, яких доля щойно вирішилася. Ми не сумнівалися, що вони йдуть транспортом. Але чому тоді нас розлучають, чому не забирають усіх разом? Нашою мрією було ділити разом нашу спільну долю далі, бо єднали нас сильні вузли приязні спільно пережитих тюремних днів... Слідство, процес, камера смерті, помилювання і, врешті, поворот до життя — камера засуджених. Спільно ми пройшли оці всі випробування, які створили з нас одну велику, душевно нерозривну цілість, однак проти такої долі, як сьогодні, ми були пасивні, бо що ж поміг би опір?

Зворушені до глибини, пакували свої клуночки дівчата. Ми помагали їм мовчки. Завелика хвилина, щоб зворушити її словами. Ми і так розуміли одна одну дуже добре, кинений погляд, сестрин поцілунок більше значить, ніж будь-які гарячі слова.

Скоро відкрилися знову двері. Ми думали, що вже прийшли по них. Тим часом вартовий знову розгорнув папір і знову почав читати прізвища: Винників Талька, далі викликав моє прізвище... «Собірайсь бистрей с вєщамі».

Я душею зраділа, що не розлучають мене з Галиною, найближчою подругою. У поспіху складаємо свої клунки, і за кілька хвилин ми готові. Приходить найтяжча хвилина, хвилина прощання. Лишаються три наші дівчини: Дара, Марта і Людка. Підходимо до них. Стоять вони три на сіннику, зворушені, мовчазні.

«Любо, Любо, ніколи мене не забудь», — закидає мені мала Дарка руки на шию і ніжно тулиться до мене. Вогкі її очі, так по-дитячому дивляться на мене, так по-дитячому просять.

«Любо, сестричко моя», — прощається зо мною Марта і кладе хрест на моїх грудях.

Підходжу до Людки. Та стискає мене міцно і без слова дивиться на мене своїми глибокими очима, як би хотіла цей погляд дати мені на дорогу. Стоїмо хвилину, притулившись одна до одної.

Від дверей будить нас грімкий голос вартового: «Ану, давайте побистрей!»

Закидаємо за спину наплечники, ще один погляд на дівчат — і ми вже коло дверей. Обертаємося ще раз на мить. Стоять вони на сіннику під стіною, мовчазні, непорушні. «Чубарики» вже тягнуть нас у коридор. Підносимо швидко руки і гукаємо: «Слава Україні!» — Дівчата відповідають, і ми зникаємо за залізними дверима.

Хоч тяжать наплечники на плечах, ми йдемо бадьоро і голосно лунають наші кроки по коридорах. Під камерами уздовж коридору, не зважаючи на грубу лайку і стусани «чубариків», вигукуємо прощальні слова, свої імена, говоримо друзям, що ідемо транспортом на чужину.

Йдемо сходами на поверх. Там камера наших хлопців. Конечно мусимо дати їм знати про наш транспорт. Чи і з ними розлучила нас доля? Найближча до дверей їхньої камери Талька, користуючися увагою «чубарика» до іншої крикливої подруги, прискочила і відчинила візитирку.

«Порожня», — прошепотіла вона розчаровано. Невже ж їх вивезли раніше, невже їх кудись перевели?

Приводять нас у камеру, де гамірно і глітно. Жінки, різні віком і суспільним станом, потворили малі гурти, стоять і одні шепочуть щось, інші сваряться за краці місця під вікном, інші голосно над чимось дискутують. Є й такі, що одинцем стоять у кутку, спершись на свій клунок, глибоко над чимсь замислившись. Одна знову намагається навести в камері порядок, замітає її великим драпаком, збиваючи куряву. Повітря в камері важке, полуднева спека ллється крізь загразоване вікно, духота стинає віддих.

Ми втомлені враженнями і, як на перший раз, досить далекою для нас дорогою та й тягарем наплечників. Сідаємо на клунках під стіною. Не включаємося в середовище, воно для нас чуже. Ми всі жили дотепер життям своєї «вісімки». В очах майорить нам ще образ тих трьох дівчат, уста вже бадьоряться, мимоволі починають пісню до слів Зенки:

Поїдем в світ, далекий світ,
на Сибір чи Алтай,
О, місто Львів, городе снів
прощай, прощай, прощай.

Сьогодні ми, а завтра ви,
в нас доля всіх одна,
Бо гірку чашу зла й терпінь
ми вип'єм аж до дна.

Прощайте ви, друзі мої,
не поминайте злом,
Згадайте лиш, як щиро ми
ділились пенцаком.

Та прийде час, минеться враз
недоля і журба,
Тоді всміхнуться знов до нас
кохання і весна...

За словами пісні летять наші думки... і кожний ввижається той далекий світ, холодний Сибір, гористий, кучерявий Алтай. Весна... кохання... Тут пісня уривається сумним акордом, серце стискає туга за весною, за коханням, рветься, рветься бідне до життя. Чи судилося воно нам, молодим? Чи можна бодай ще мріяти про нього? І кожна потонула в своїх думках.

Знову в камері помітніший рух. То ввійшли вартові і читають прізвища, розподіляють за параграфами обвинувачення, забирають кудись частину жінок і нас з ними. Ідемо послушні, німі, за натовпом, не думаючи, куди і чого.

Приводять нас до лазні. Клунки наші і одяг ідуть до дезінфекції, а ми до лазні. Вона — приємна річ, але в нормальних обставинах. Бо в тюрмі буває так, що або пустять воду загарячу, що парить шкіру, або зовсім холодну. Під одним крантом стоїть по кілька осіб. Мило з твоїх сусідок спливає по тобі. Часом маєш таке щастя: щойно намилишся, як уже замкнуть воду, і ти хоч намілена в камеру йди або під водотягом холодною водою сполікуйся. Влітку це ще дурниця, але зимою такі експерименти досить прикрі.

Тюремним звичаєм кинулися ми оглядати стіни лазні, де повно різних невиразних, позатираних написів, імен, знаків. Шукали ми знайомого прізвища, умовленого знаку. У поспіху гострим нігтем чи зубцем гребеня креслили свої імена грядущим тим самим шляхом за нами.

Лазня скінчилася, і нас з мокрим, розпущеним волоссям повели на невелике подвір'я. З одного боку під муром стояло кілька столів, за якими сиділи «чубарики». Нас умістили під муром навпроти. Хвірткою з другого подвір'я увійшов до нас вартовий і почав віддавати нам всякі речі, що відібрали нам на квиток при арешті. Очевидно, при першій

найближчій ревізії вони були б нам знову відібрані. Я дістала в невеликому коверті кілька припинок до волосся і срібний медалик з ланцюжком, що був власністю моєї сестри. При нашому арешті вклали мої і сестрині речі до одного коверта, і тому сьогодні я дістала її медалик. Цим здобутком я дуже тішилася і почала придумувати, як я маю його заховати, щоб знову не відібрали.

Тим часом «чубарики» почали вже ревізію наших клунків. Чистеньку і гарно поскладану білизну і всі інші речі висипали на землю в порошок і розглядали по одному, шукаючи заборонених речей. І летіли під мур горнятка, мисочки, ложки. Не одна супроводила їх тужним поглядом, бо це ж був дарунок від матері, пам'ятка з дому.

Після ревізії ми приступали по черзі до столика, і тут «чубарики» перевіряли генералії.

Передтранспортові формальності були закінчені, і нас обступили «чубарики». Частинами забирали від нас жінок і виводили кудись через хвіртку. Наша «шістка», бо до нашої «п'ятки» прийшла ще Пеля, трималася разом. Нарешті, прийшла черга і на нас. Було нас близько десятка. Тою самою хвірткою, що наші попередниці, вийшли ми на велике подвір'я перед лікарнею. На нас чекала вже сіра тюремна кибітка. Проходячи повз травник, ми одна по одній непомітно схилялися і швидко вхопили по грудці землі, нашої рідної, своєї землі — на дорогу в чужину. Мов скарб дорогий, цілували ми її, загортали в хусточку і ховали на грудях. З дверей лікарні вийшли лікарі і медсестри. Були цікаві поглянути, як ми, «великі злочинці», будемо від'їжджати. Деякі посилали нам жалісні, співчутливі погляди, деякі дивилися з ненавистю, за якою була прихована цікавість. Нас вони мало цікавили. Ми були далеко понад ними, ми кружляли в своєму світі. У вікнах лікарні показалися голови хворих в'язнів. Ті махали нам дружньо руками, прощалися з нами.

Заганяють нас у кибітку.

«Зенко, Зенко, прощай!» — кличу Зенку, що лежала в лікарні.

«Зенко, гляди, як гордо ідуть твої дівчата в чужину. Гляди і перекажи!» — Та тут крики та стусани «чубариків» заглушили наші голоси. Лікарі і медсестри, дивуючися, не розуміли нашої веселости, нашої бадьорости. Одні кивали головами, ніби кажучи, що ми не свідомі того, що нас жде, куди ми ідемо.

Замкнулися за останньою двері кибітки, а з ними закрилося перед нами небо, сонце і світ. Вгорі на стелі мляво мерехтіла лямпочка, що ледве освітлювала кибітку. Було

похмуро, і ми сиділи мовчки, притулившись одна до одної. Чусмо, мотор гуде, кибітка рушає з місця. Стискалося кожний серце, міцніше сплелися у дружньому стиску руки, уста тихо, безшеледно шептали прощальні слова чи, може, молитви. Очі пробивали сірі стіни кибітки й линули туди, де на сіннику під вікном у понурій камері стояли три дівчини з піднесеними на прощання руками, туди, де лишилися вірні друзі, де, може, остався й брат. Чим швидше гнала вулицею кибітка, тим міцніше стискалося серце.

Ми сиділи неперушні, кам'яні. В кутку придушено хлипала «совітка» Валя. Не бачили ми світу, не бачили вулиць міста, яким везла нас кибітка, та серце прощалося востаннє з цим шляхом, який значила пронизливою сиреною тюремна машина. А вперта думка, як найшвидша куля, летіла до рідних, до своїх, кружляла по камерах, прощалася, прощалася...

Раптом кибітка зупинилася, і ми прокинулися від мрій. Дружній стиск наших рук вплив в обличчя свіжу, невимушену бадьорість і зрівноваженість, що поступилася була місцем сентиментальному зворушенню, коли ми віддалися кожна своїм думкам. Ми знову стали спокійні, опановані й горді.

«Чубарик» відкрив двері і наказав виходити. Легко зіскакували ми з кибітки й вільно витягали потерплі руки. Призахідне сонце світило у звиклі до темряви очі так, що годі було дивитися. Та скоро наші опікуни «чубарики» почали нас лаяти, що ми поводимося, як ті, що приїхали на курорт. Зганяли нас до купи і гнали вперед. Поволі очі освоїлися з сонцем і, о Боже, ми побачили світ. Справжній, широкий, просторий світ.

Перед нами зелена долина, уся залита сонцем, далі зелений обрив, а за ними місто. Вгорі стільки, стільки синього неба, що й навколо видно, як воно стикається з землею. Ми довгий час бачили лише його синій клаптик, а був час, коли взагалі його не бачили. Я швидко видряпалася на верх обриву й обернулася.

У долині ген-ген лежало місто, властиво передмістя Клепарів. Маленькі домики палали червоними від призахіднього сонця вікнами, ясніли зеленими городами. Було тихо і спокійно. Я витягнула перед себе руки і вдихнула повними грудьми свіже повітря. З ближчих домиків повиходили люди і потайки, непомітно махали нам руками, прощалися з нами. Не один раз певно доводиться їм прощатися з такими людьми, як ми, що їх супроводять багнети «чубариків». Я їм відповіла помахом руки. Та в ту ж мить покотилася груба мос-

ковська лайка в мій бік, і, дихаючи важко, дряпався на верх обриву «чубарик». Я швидко зникла в гурті подруг, ховаючися від нього.

Ішли ми побіч товарового потягу, що стояв на залізничних рейках. Із загратованих вікон вагонів продирався до нас незрозумілий галас жіночих і чоловічих голосів. Під кожним вікном викрикували ми свої імена, шукаючи знайомих, та з того гамору ніхто не відгукнувся. Даремно кликала я свого брата. Деся на половині потягу, перед порожнім вагоном, нас зупинили і посадили в нього.

Вагон цей — невелика буда з вільним проходом посередині і поверховими лавами по обох боках. На першому поверсі над лавами були маленькі загратовані віконця. У вагоні було нас тридцять жінок; шість нас, українок, решта — польки, росіянки і жидівки, політичні і посполиті (кримінальні). Щойно зачинили великі двері вагона, як зараз у середині стало темно. Ми поспішили, щоб ще завидна приготувати собі місця на нічліг. Наша чвірка: Галька, Талька, Анка і я, зайняла місця на партері правої лави, а хоровита Пеля і старша вже пані Волошинова взяли собі місце на поверсі, коло вікна.

До нашого «партеру» влазилося лежачи ногами, а вилазилося головою. Хто був низький, той міг навіть досить вигідно сидіти, не дотикаючи головою до «поверху». Але ми практикували лише лежати. Розстеливши коци і повкладавши свої «манелі» під голови, замість подушки, ми вилізли на поверх, щоб ще побачити хоч крізь ґрати вечір, призахідне сонце та своїм звичаєм спільно відспівати черзневє богослуження на честь прс. Серця Ісусового. Сівши тісно побіч, притулившись одна до одної, ми почали пісню відправу. І лився з душі голос, тихий, щирий, сердечний, плив через ґрати, продирав темну синяву вечірнього неба — до престолу Всемогутнього. Наша душа мов би покинула на цей час тіло, — вся стала у своїй щирості перед Ним. Не чули ми лайки «чубариків» під вікном, не чули тихих острого наших сусідок-польок, ми були там — перед Ним. Ми складали віддано, покійно долю напих найрідніших, долю Батьківщини, свою долю в милостиві добрі Його руки.

Поволі гас день, і вечір спочив на полях передмістя. Небо вкривалося то тут, то там зорями, що миготіли золотом та вабили наші очі. Затих останній акорд молитви, і ми почули втому в нашому тілі. Чоло зросив гарячий піт, духота вагона стала нестерпною. Була пора йти спати. Мовчки попрощавшись, ми полізли на свій «партер». Та спати нам не хотілося, хоч втома і спека знесилювали тіло. Я тулила до

серця грудку рідної землі, побожно цілувала медалик від сестри, у думках пестила їх, найрідніших. Ще довго панував у вагоні скрип дощок, шерех людських тіл, шепіт, тужне зідхання, придушене, тихе хлипання. Поволі все втихало, і, вкінці, було чути тільки нерівний важкий віддих тридцятьох грудей.

Надворі щойно сірів ранок. Нараз будять нас якісь вибухи, розриви, бомби чи то грім. У вагоні моторошне приголомшення. Жінки не знають, що твориться, як собі мають це пояснити. Гамір, крики, спазматичний плач, гістеричний сміх ростуть з хвилини на хвилину, заглушуючи вибухи, врешті, весь вагон — одна маса, що рушиться диковинними рухами й кричить неприродними голосами.

Лише на нашому партері було тихо і спокійно. Бомби нас збудили зі сну, але загальна психоза паніки нас не охопила. Ми попритулялися тісно, витягнули вервички, зроблені з тюремного хліба, і молилися. Ми знали, що це дасть нам рівновагу, силу і гарт духу.

Ми не знали ще, що війна розпочалася. Про бомбардування думали радше, що це маневри. У кожному разі нам не було від чого ні тішитися, ні плакати. Ми знали, що коли війна, то наших братів, сестер, друзів по тюрмах не пощаждать кати, ми знали, що наша дорога також буде шляхом у повітря, ми знали також, що бомба чи гарматний набій не має очей і влучить не в одного невинного, не один дім зруйнує. Отже, нам лишалася тільки щира, сердечна молитва. Може, на дні душі маленькою іскоркою просвічувала нам надія на волю, але гасив її відразу холодний розсудок, бо добре ми знали енкаведистів, щоб тішити себе надіями на волю.

Такий стан у вагоні тривав досить довго. Було вже майже під полудень, як «чубарики» відкрили двері вагона і принесли нам по шматку хліба і кілька солоних оселедців на особу. Казали, що це на цілий день. Воду обіцяли пізніше. Пильно стежили ми за змінами на їх обличчях, щоб вичитати їх настрій, щоб дізнатися, чи справді на світі війна. Та де там. Вони грубі, заскорузлі, незмінні, без виразу.

Сидимо ми на «поверсі», чистимо від луски оселедці та, голодні, жуємо по шматочкові. Мудріші радять нам не їсти, бо після солоних оселедців та страшної спеки, що була у вагоні, замучить нас спрага, а води нема. Немає її не те що вмитися, прохолодити трохи тіло, але й промочити уста немає чим.

Потяг починає рушати з місця. Поволі котяться коле-

са, в такт поскрипуючи. Ми, збившись в кут, обнявшись міцно, сіли біля вікна й очі вп'ялили в світ. Не можемо оминати ні одного образу, це ж, може, й востаннє з ним прощаємося. Потяг маневрує, іде вперед, знову вертається, переїжджає з одних рейок на інші і, врешті, набравши розмаху, переходить на швидкий біг.

Гуде на тривогу. Пронизливо, сумно, зловісно витягають сирени свої тони і втихають. Ми думаємо, що ця тривога пов'язана з нашим транспортом, щоб люди поховалися, не дивилися, як ідуть у заґратованих вагонах в'язні. Вони вже не раз таке практикували. І тому на думку нам не прийшло, що це справжня воєнна тривога. Про ранкові бомби ми забули, думаючи, що це маневри. Швидко минаємо товарний двірець, передмістя, поля, городи, садки, хати, дома, безлюдні пусті вулиці. Орієнтуємося, що будемо їхати через Підзамче. Там потяг переїздить мостом понад вулицею. Нам приходить думка написати грипса (малу записочку) з адресою і кинути через вікно на вулицю; може, знайде хтось та принесе родині вістку, що їхня донечка поїхала транспортом на чужину.

Талька скоро витягає з рубця плаща великий наш скарб — кусочок графту, кладе його між сірнички, обмотує ниткою і на папері з квитанції креслить коротко сильні слова: «Ми їдемо на Східню Україну, сильні, здорові й бадьорі та повні надії, що повернемося. Чекайте нас!» Далі слідували наші імена з адресою кожної. Таких грипсів виготовила вона кілька, поклала їх між два куски цукру, обшила шматочкою. Ждемо в напруженні Підзамча. Минаємо станцію. Потяг не затримується. Вже бачимо вулиці, на яких рух поживавлений, як звичайно. Люди закріплюють потяг з заґратованими вікнами, а в них голови в'язнів, стають на вулицях і дивляться на нас. Співчуття, жах, розпука дивиться їхніми очима. Деякі відважніші махають до нас руками. Поліція розганяє. З вагонів чути в бік вулиці розпачливі крики в'язнів, прощальні слова.

У ту мить вікно нашого вагона опинилося над вулицею і ми, затиснувши кулаки, напруживши силою волі кожний свій м'яз, вп'ялили очі крізь вікно. Метким рухом кинула Талька грипс на вулицю між натовп, а з наших сердець вирвався вигук, сильний, грімкий: «Слава Україні!» І вулиця зникла з-перед наших очей...

На віконній ґраті ридає полька політична, в куті хлипає росіянка. До болю затиснули ми кулаки, щоб гідно витримати хвилину розставання з рідним Львовом.

Потяг мчить шаленим темпом. Мов кам'яні, сидимо

непорушно з вперто вп'яленими очима у вікно. І так одне по одному зникають перед нами дім, вулиця, городець, далі церковця мала на горі, клаптик поля, ще одна хата, ще будка залізнична і... Львів уже за нами.

Уже від подиху вітру хвилюються зелені жита, біліє лан конюшини, пишається горда, висока тополя. Одне за одним зникають поля, покращені на різнокольорові стрічки. Перед нашими очима з'являються все нові, все кращі образи. Минаємо станції одну за одною, не затримуючися, наближаємося до Задвір'я. Там священиком мій дядько. Я беру приготований Тальною грипс і креслю його адресу. Чейже якийсь подорожній знайде його і занесе на приходство, а звідти дядько напевно подасть до Львова. Наближаюся до вікна, може, якраз побачу кого знайомого. На станції стоїть гурт людей і повно поліції. Потяг жене так швидко, що годі в гурті кого пізнати. Кидаю грипса, але не бачу, куди він упав. Кидаючи, не можна добре розмахнутися, бо руки з-за ґрати не можна витягнути.

Їдемо так цілий день, нічого не ївши, крім солоних оселедців, ще зрана. Обіцяної води ми не дістали, і спрага нас шалено палить. Та ми не зважаємо на це, сидимо непорушно при вікні і ні на мить не відвертаємо очей від картин, що швидко пересуваються перед нами. Прощаємося в думці з полями квітучими, рідними селами, селянами на дорозі, дітьми, що пасуть худобу, гусей. Це все таке нам рідне, близьке, дороге, це все таке наше.

Надворі вже вечоріє. Вже важко нам розпізнати недалекі села, дерева, поля. Все зливається якимось докупи, набирає одного спільного сірого кольору, заходить мрякою. Де небо — ясний колір, де земля — темний. Ми далі дивимось, хоч очі від сильного напруження заболіли і тіло стерпло від сидження без руху. Минаємо неосвітчені станції, позатемнювані міста.

В одному місті прогуділо на тривогу. Це нас насторожило. Швидким темпом доїжджаємо до Здолбунова, потяг зупиняється. Вже пізня ніч. Не знаємо, як довго буде тривати ця зупинка і тому лишаємо одну на сторожі при вікні, а самі йдемо спати. Коли б потяг знову рушив, вона мала нас збудити, щоб ми не прогавили далі дивитися крізь вікно. Сіріло вже, як збудили нас «чубарики», які принесли нам відро води (на 30 жінок для миття і пиття) і по кусню хліба. Цих харчів мало знову нам вистачити на цілий день. За півгодини після цього потяг рушив, і ми знову зайняли свої місця при вікні.

Ми наближалися до Збруча, тієї границі, що віками

ділила нас від наших братів з Великої України, того Збруча, який переходила в 1919 році сумним походом УГА. З стриманим віддихом і великим зосередженням ми стежили за кожною п'яддю землі при наближенні до границі. Руками стискали серця, що товклися в грудях від несамовитого хвилювання. По цей бік зарисовувалося різко поле, покращене стежками, а по той — широкий безкрай лан пшениці. По цей бік плеканий живопліт, а по той — буйний, високий, не торканий людською рукою.

Боже! То це ж та Україна, яку ми в мріях леліали. Ох, не така вона тут, як там, а широка, безкрая, безмежна. Забули ми, що як в'язні ступаєм перший раз по цій святій землі, забули, що грати ділять нас від цих широких піль. Мов п'яні, мов божевільні, сміялися, плакали, чужі, незрозумілі для оточення.

Україно, це твої діти привіт тобі шлють! За тебе, за твоєю волю, за твоє ясне погідне обличчя кати нас сьогодні закутих везуть.

Не томить нас одноманітний лан пшениці, що геть десь сходиться з небом. У наших очах сльози радості, сльози щастя. Наше бажання — залишитися тут, на Україні, хоч би й гірко працювати. Минаємо станції, убогі, без квітників, без огорожі, без людей. Серед поля то тут, то там балка, у ній достеменно Шевченкове село. Людей ми зблизька ще не бачили. Раптом чуємо дитячі крики і вигуки здалека. Швиденько витягаємо кусні цукру (передача з дому) і пишемо на них олівцем: «Слава Україні! Привіт вам від ваших рідних! Ми рідні вам, хоч в'язні ми». Вже бачимо станцію, коло неї дівтора бавилася в пілюці, пасла худобу. Побачивши потяг, вони втихли, поставали і вп'ялися мовчки своїми оченятами в малі заграбовані вікна вагонів.

Минаючи їх, ми кидали крізь вікно пригорщами білий цукор. Знову заметушилася дівтора і з криком кинулася на цей дарунок. Цікаво тільки, чи цукор, обтерши від пороку, несли прямо до уст, чи прочитали наш привіт, чи зрозуміли нас ті наші найменші брати.

За кілька секунд потяг зупинився.

За хвилину прийшов під наше вікно «чубарик» і лютим голосом зарепетував: «Что за бумажки ви бросілі сквозь окно? Кто это сделал, должен признаться, а если нет все будут отвечать», — лютився він. Але ми зробили невинні міни і сказали, що ми нічого не знаємо. Боялися ми тільки, щоб не «закапували» «капусі», які їхали теж з нами, і то один, як ми опісля довідалися, призначений спеціально на догляд над нами «крупними проступниками». Та видно, що «чуба-

рики» не знали точно, з котрого вікна вилетіли ці «білі бумажки», бо ті самі погрози повторили вони й під сусідніми вікнами.

Вкінці потяг рушив знову вперед. Під вечір ми зупинилися в Шепетівці. Машина брала воду, та й нам дали одне відро. На станції крутилися люди. Та мужчин було мало, дуже мало, десь якийсь старий, більшість молодих жінок, святочно одягнені, в білих хустинках на головах. Щось тихо між собою розмовляли і непомітно споглядали на потяг. Енкаведисти не пускали тих, що хотіли перейти попри нас ближче. Ми напружували слух, щоб почути їхню мову. Ми були цікаві, по-якому вони говорять. Але їх добрячі, лагідні обличчя, співчутливі погляди переконували нас, що вони наші, нам рідні. Посилали ми їм рукою привіти, коли «чубарики» не бачили, усміхалися до них приязно, бо більше нічого й не могли. Одній молодій жінці, що скористалася з неуваги «чубарика» і підійшла на мить ближче до нас, ми встигли крикнути: «В'язні ми за Україну, політичні». Сумний глибокий погляд її синіх-синіх очей, яких не забуду ніколи, був нам відповіддю.

Їхали ми так ще цілу ніч і на третій день нашої подорожі у полудень прибули в Бердичів. Тут почали нас вивантажувати. Бачили ми, як випускали із вагонів і веліли миттю сідати на землю, дивитися в землю, нікуди не оглядатися. Ми пильно стежили за нашими хлопцями, бо відчували, що вони будуть ділити нашу долю. Та кожний з них не наш, обдертий, почорнілий, згорблений з безперервним сухим кашлем, з запалими очима. Не серед тих шукати нам наших. Наші йдуть юно і бадьоро; ясний, гордий їх погляд. Та в ту мить Анка пізнала Дмитра, що вже сів на землю і голову схилив униз; значить, як є Дмитро, то, може, будуть й інші наші друзі, може, буде і мій брат.

Вкінці прийшла черга й на нас. Виводили нас, так само казали сідати на землю, поки остання вийде з вагона. Тоді оточив нас довкола густий ліс багнетів, довкруги пси, а ззаду енкаведисти з кулеметами, і в такому супроводі рушили ми до в'язниці, що здалека пишалася колишнім старим князівським замком, перетвореним тепер на тюрму. Ми йшли гордо і бадьоро. Говорили голосно між собою, жартували, сміялися. Смішно нам було, що стільки «чубариків» так добре озброєних, ще й з псами, провадять нас, слабих, безбронних жінок. Ми й не думали втікати, бо чи ж далеко й скоро забіжимо зболілими слабими ногами і з виснаженням через погані харчі та вічне сидження серцем. Ми були зовсім задоволені, що нас залишають на Україні, тільки трохи

було нам шкода, що якраз вибрали для нас таке місто. Правда, міста ми не бачили, лише здалека доми і димарі фабрик.

Наша тюрма стояла трохи збоку від міста, на горбку. Увійшли ми тюремною брамою на подвір'я, відтак через одну браму на друге подвір'я. Тут відібрали наші клунки до перегляду, а нас, перевіривши персоналії, також забрали до особистої ревізії. Я вклала медалик в уста, бо не було часу довго міркувати, де його заховати, і пішла до перевірки. Енкаведистка, що мені припала, була якась людяна, не заглядала мені в уста, і я зберегла медалик. Після ревізії завели нас до тюрми-замка, до великої бетонової камери. Ні ліжок, ні сінників не було, а наші тоненькі коці майже не злагіднювали льодово-вогкого холоду бетонової долівки. Та втомлені дорогою і попередніми безсонними ночами, ми полягли на долівку і заснули.

На другий день перевели нас в іншу камеру, де було 60 жінок. У невеликій камері, при такому завантаженні і одному малому загратованому вікні згорі, була нестерпна задуха. Води було обмаль. Митися майже не можна було, бо воду треба було зберігати на прохолодження спалених спрагою уст та приведення до притомности жінок, які щохвилини мліли. Уночі розбиралися ми до голого тіла, щоб злагіднити спеку, і в тісноті спітніле тіло липло до тіла. Мучили нас тривожні сни, марива, і ми часто будилися від криків сонних подруг.

Харч у порівнянні зі Львовом дуже погіршився. З початку давали нам на сніданок кусень хліба, липкого й недоброго, як глина, і кухлик зафарбованої теплої води, що мала б бути кавою, на обід маленькі, як мізінний палець, рибки, на вечір якусь юшку, невизначеного змісту. Пізніше вже й того поганого хліба забракло, і всі три рази діставали ми т. зв. пшоняну кашу, що була з тирсою.

Щойно тоді ми дізналися, що на світі розпочалася війна. Час від часу гуділи в Бердичеві тривоги, кружляли цілими днями літаки, деколи було чути здалека бомбардування. У тюрмі відносини загострилися. «Чубарики» і вартові носили протигази і за найменшу нашу провину лаяли, лютилися. Не раз за крики в камері чи інший якийсь проступок, виконаний всією камерою, вони спеціально зверталися до нас, привезених зі Львова, з погрозами, хай ми собі не думаємо, що з нами будуть тут панькатися, ми повинні знати, що нас тут смерть чекає. І так на кожному кроці пригадували нам смерть. І в камері нас обсервували спеціальні «капусі», а опісля давали звіти про те, як ми реагуємо на війну, який у нас настрій, що ми говоримо між собою. Ми знали, що маємо між собою такого ангела хоронитися, і тому не зраджували

себе ні словом, ні поглядом. Назовні були поважні, спокійні. У загальних камерних дискусіях про війну ми не брали участі.

Удень ми, полягавши тісно побіч, слухали, як Талька тихим шепотом говорила про першу допомогу медсестри чи санітарки в наглих випадках. Уночі молилися за наших друзів-воjakів, що, може, в перших лавах боролися з ворогом, здобували Львів. За їхню силу, за витривалість, за ясну розумну думку командування, за успіх в боротьбі. Томило нас безсоння, мучила думка про долю наших друзів-в'язнів, що стільки їх у кожному містечку в Галичині. Боялися за долю наших батьків, рідних.

Сучасність 1970, 9, стор. 103-114

■

«Чубарики» щодня водили нас на десятихвилинну прогулянку на кругле тюремне подвір'я, огорожене високим задротованим муром. І ходили ми послухні, з руками, заложеними за спину, п'ять хвилин в одному напрямі, п'ять у другому, щоб у голові не закрутилося. Не тишили нас ті «гуляння», і не ходили ми тут вже такі горді й не легковажили собі «чубариків», не домагалися так гостро своїх прав, як колись у Львові, де почували себе в душі вільними панами, як вони. Тепер ми мусіли стати назверх покірні, слухняні, припинити протести і гострі відповіді. Ми знали, що нас чекає погана доля, але повністю здалися на волю Божу і не хвилювалися думками на прийдешнє.

Була субота 5 липня. Вже від самого ранку по коридорах був підозрілий рух. Відчинялися двері камер і зачинялися. Часто було чути стукіт великої кількості чобіт. У нашій камері також не було спокійно. Зранку привели до нас коло десяти жінок, які розказували, що вони працювали в таборі, що містився на полі, недалеко від Бердичева. Цей табір німці бомбардували, а їх привезли сюди, в тюрму. Також прийшло до нас кілька жінок, що працювали в тюремній кухні прибиральницями. Тепер їх звільнили і відіслали до камер. Вернулися до нас з лікарні хворі, яких також звільнили. Всі ті події були занадто важливі в нашому сірому, одноманітному житті, щоб над ними не треба було замислитися. Ми вірили, що сьогодні може вирішитися наша доля. Минув час нашої щоденної тюремної прогулянки, і нас не викликали гуляти. Приходили до нас кілька разів вартові і списували число всіх жінок у камері, розподіляли нас за параграфами. Третій раз прийшовши, сказали всім: «Собирайсь с вещами».

У камері постав шалений крик і галас. Одні думали, що на волю, тишилися й раділи, другі казали, що на розстріл, та плакали й кричали. Ми сиділи спокійні і мовчазні. Не зраджували своїх думок і здогадів. Ми рахувалися з другою можливістю. Наші клунки ще від нашого приїзду сюди були спаковані й готові, ми сиділи і чекали. Не минуло й півгодини, як вони знову вернулися і казали виходити всім «с вещами». Вже було після полудня. Сьогодні з-за того руху і великих змін у тюрмі забули нам дати обід, та ми, насичені небувалими враженнями, не відчували голоду. Закидаємо знову наплечники на спину і з дивною усмішкою на устах,

не знаючи, що нас чекає, йдемо до дверей. При дверях стоять «чубарики» і питають кожної ім'я і по-батькові та параграф. І тут ділять нас. З параграфом посполитих дають на один бік, а політичних (§ 54, т. 1) — на другий. Перебрали так усіх, і стало нас, засуджених, по їхній лівій — 15. Тоді запитали ще раз: «Какой параграф?» І швидко загнали нас, п'ятнадцятьох, назад у камеру та грімко замкнули за нами двері, обзиваючи нас сволоччю. Посполитих (кримінальних), що стояли по їхній правій, забрали кудись і повели коридором.

Нам стало моторошно, коли ми опинилися знову у великій, пустій сірій камері. Але швидко опісля ми вже почали тишитися спокоем і великим простором, який нам лишився після 75 жінок у камері. Найперше ми позамітали камеру і привели сьак-так до порядку, вибрали собі найкращі місця і сіли відпочивати. Тоді щойно почули артилерійську стрілянину. Вона мусіла вже тривати довший час, але ми з-за гамору в камері не чули її. Тепер сіли ми під вікном. Високо вгорі була прочинена шибка навкіс, і в ній, як на екрані, відбивався кусень широкої білої вулиці, що йшла попри тюрму: з одного боку вулиці видно було високі тополі, з другого — латку городу з зеленою картоплею. Тільки все це відбивалося догори ногами. Ми зраділи, відкривши цей екран і вліпили очі в шибку.

Тим часом вулицею тяглися вози за возами, навантажені людським добром. За ними йшли жінки з немовлятами на руках, а далі старі дядьки гнали худобу. Місто евакуювалося. Рипіння немазаних коліс, мукання голодної худоби, плач немовлят на руках матерів — все це одним змішаним галасом доходило до наших вух.

Годинами тягнувся цей сумний похід. Далі все затихло. За хвилину вулицею почали сунути танки один за одним, повільним вужем. Нараз тривога. Ми бачили, як у ту мить зупинилися на вулиці танки і червоноармійці, зіскакуючи з них, ховалися в городі в зелену картоплю. Над нашими головами, деś високо над тюрмою, заграли мотори літаків, і вкоротці після того ми почули, як потряслася тюрма від недалеких вибухів бомб. Потім знову спокій і знову забрижчали на вулиці танки, продовжуючи свою путь.

Години наші видовжувалися, ставали віком, тюремна тиша ставала нестерпною, дратувала нас. Ми застукали через стіну до другої камери, де сиділи хлопці, і спитали їх, що нового в них. Вони відстукали, що між ними є самі політичні, посполитих від них сьогодні теж забрали. Вони думають, що сьогодні вирішиться наша доля, і ждуть її спокійно. Цей

спокій хлопців перейшов і на нас. Галька, Талька і я взяли за руки і сказали: хай хоч що станеться, ми не розлучимося, будемо триматися міцно, твердо і гордо, як горді доньки великого народу. А буде нам дана воля, так ми рушаємо на Київ; наш княжий город, столиця наших предків потребує молодих рук до праці, ми їх їй дамо.

Талько, чи тямив цю велику мить, як ми втрійку стали під вікном камери, зворушені до глибини, рівним дзвінким голосом вимовляли слова присяги?

Ти керувала. І палали наші очі вогнем завзяття, росли наші серця, наливалися любов'ю до неї, жадобою чину, великих дій, стискалися наші руки на знак довічної дружби. За присягою поплила молитва, щира, віддана, глибока.

У камері знову запанувала мертва тиша. Було чути, як б'ються серця і рівномірно крокує вартовий у коридорі.

Вулиця теж опустіла і біліла від сонця своїм камінням. Ми сиділи побіч, очі були звернені на екран, уста тихо шептали молитву. Поволі підкрадався вечір і тіннями лягав по кутках камери. Тиша ставала ще глибшою. Уже навіть утих крок вартового в коридорі. Здалеку час від часу чути було тупий гук гарматних пострілів. Ми ждали долі, що вагалася до нас прийти.

Несподівано здригнулася вся тюрма, задрижали мури, посипався тинк із стін на долівку. Десять затріщало бите вікно і заревли несамовитими голосами людські горлянки.

Ми поглянули одна на одну переляканими очима, думали, що тюрма підмінована, летить у повітря. Стиснули міцніше в руках вервички, попритулялися, заплющили очі.

Тюрма вдруге здригнулася, вдруге залунали людські крики вже виразніше, але ми сиділи далі на місцях. Крики ставали чимраз виразніші й організованіші, так що й ми могли розрізнити вигуки, що супроводили брязкіт скла й обвали муру: «Гей раз! Ану, хлопці, враз! Єще, єще раз, сильней, коледзи!»

Ми стрепенулися, це ж не підмінована тюрма летить у повітря, це, мабуть, наші друзі власними руками розбивають тюрму, здобувають волю. Мов наелектризовані цією несподіваною думкою, зірвалися ми з місця і прибігли до дверей. Миттю вибила я скло візитирки і відхилила її бляшану заслонку. З коридору бухнув на нас дим.

«Тюрма горить!» — пролунало жахливим вигуком від дверей і заморозило наші спини. Польки забігали, мов божевільні, по камері, закричали спазматичним плачем, підносячи руки вгору. За малу мить психоза була б огорнула цілу камеру, та притомна Галька прискочила до одної з них, лег-

ким рухом вдарила її в обличчя і спокійним, але рішучим голосом наказала їм мовчати. Це дійсно допомогло. Вони спочатку незрозумілими очима глянули на неї, а потім сіли у кутку і, боячися, тихо похлипували.

Ми стали коло дверей і наслухували. Тим часом тюрма тріщала, валилася, дрижала. Дим вузьким сивим струмочком продавився в нашу камеру крізь щілину у візитирці. Ми час від часу покашлювали. Вже чути тріск дверей, вже виразніші голоси, вже чути швидкі кроки у коридорі. Вже зулинилися близько нас, вже коло нас. Ми стримали віддих. Поволі відхилилася візитирка і на весь коридор пролунав чоловічий голос:

«Дівчата! Хлопці! Дівчата тут!» — хтось рвонув руками двері. Вони стояли міцно, непорушно.

На його голос збіглося більше хлопців і почали виважувати, розбивати двері. Сильні, міцні бердичівські тюремні двері не скоро подалися під ударами знесилених рук наших друзів. Та близька воля додавала їм сили, мобілізувала. Ми чекали по другий бік дверей з завмерлими зі зворушення серцями.

Раптом двері відкрилися, і на порозі стали хлопці, з розкуйовдженим волоссям, спітнілі, обдимлені, і гукнули, розпростерши руки:

«Дівчата! Волю вам приносимо!»

— Воля... воля... — шептали ми це не буденне для нас слово, що вливало в нас життя, енергію і божевільну радість.

— Воля... воля — не вірили своїм ухам і очам. Дійсність? чи, може, сон? Невже минуло нас призначення вилетіти в повітря? Воля, воля... вже дійшло це слово до нашого мозку, і ми, мов п'яні, з радости кинулися в обійми хлопців.

У коридорі тут і там тліли і димилися балки, горіла надпалена долівка.

Хлопці гасили, притоптували вогонь, гуртами перед кількома камерами розбивали двері, вивалили мур, щоб пройти з поверху. Залізна брама, що замикала цей поверх, була надто сильна, щоб голими руками її подолати, вже краще колупати руками мур. Збираються наші хлопці. Вже є Дмитро, Дозьо, Петро, малий Богданьо, Роман. З замкненої ще камери шле привіт другий Дмитро.

Шукаю брата. Високий, обкурений димом, чорний, наближається до мене, і ми радіємо з зустрічі. Підходимо до нашого гурту, вітаємося, сміємося, радіємо. У хлопців покривавлені, покалічені руки: так завзято розбивали тюремні двері й мур, що й рук не шкодували. Цікавимось, як це ста-

лося, що вони відважилися розбивати тюрму, де ділися «чубарики». Один оповідає, що в них у камері було тихо і спокійно. Друзі спали або лежали, замислившись. Він лежав під самими дверима і з нудьги рахував кроки вартового в коридорі. Спочатку були рівномірні, потім їх було більше, якісь невиразні, а далі все втихло. Він почув через щілину в дверях легкий запах нафти, і слідом за ним дістався до камери тендітний сивий димок. Він відразу зорієнтувався, що тюрму облили нафтою і підпалили, щоб подушити нас, як мишей у дірі, і крикнув про це друзям. Вони миттю кинулися до дверей і лавками та чим хто мав почали їх розбивати. Опинившись в коридорі, почули, що інші камери також йдуть за їхнім прикладом. Від стукоту та гуркоту розбиваних дверей та муру здригнулася ціла тюрма, здавалося, що вона валиться.

Зійшли ми гуртом на долину. Тут знайшли решту наших хлопців, що відпочивали, стомившись при розбиванні дверей. Брама на тюремне подвір'я була вже розбита і ми пішли туди. За хвилину все подвір'я наповнилося в'язнями, стало гамірно і глітно. Відшукували знайомих, віталися, раділи, викрикували. Можна було почути в цій мішанині людей кільканадцять різних мов, можна було побачити різних типів. Наша група, тобто всі з нашого процесу разом, вибрали Дмитра Вовсоду своїм провідником і оглядалися, куди нам найкраще вийти з тюрми.

Надворі вже був вечір.

Над містом панувала глибока тиша. З темного високого муру, що оточував тюремне подвір'я, віяло таємничістю, порожнечою, і ми хотіли якнайскорше звідси видістатися на справжню волю, на простір. Гнобили нас ті мури, не чулися ми ще зовсім вільними, безпечними. Та в ту мить заторохкотів десь кулемет і на нас посипався град куль. Люди заметушилися, кинувшись врозтіч. Та тут же хтось уже впав, було чути стогін, зойк ранених. Я встигла ще почути швидкий наказ Дмитра: «Назад у тюрму! Хильцем попід стіни». Згубивши своїх, через трупи й ранених я вбігла в коридор, тут було зовсім темно. Надворі торохтів кулемет і вибухали ручні гранати. Освоївшись з пільмою, я побачила гурт людей по другому боці коридору й побігла туди, де була наша група, але вже не вся. Не знали ми, чи решта розбіглася кудись по тюрмі, чи, може, не дай Боже, після першого блиску волі, ніколи вже не побачити їм її.

Ми примістилися на долівці в кімнаті тюремного лікаря, молилися, бо здавалося нам, що, замість сподіваної скорої волі, прийшов для нас страшний кінець. Вже було чути, як

кулі блукали по тюремному коридору, шукаючи невинних жертв.

Раптом щось велике гепнуло через двері з подвір'я на долівку, якраз перед нашими дверима. Це був мішок з сіном, облитий бензиною. Слідом за ним упала бомба термітівка і пролунав страшний вибух. Нараз все охопив вогонь, спалахнув мішок з сіном, двері, долівка. Все довкола стало в полум'ї, і червоні язики загородили нам вихід. Ми подалися назад, ще в одну кімнату, лікарську амбулаторію, — всюди ґрати, немає виходу для нас, а спека вже доймає, дим душить у горлі. Тоді Дмитро наказує:

«Швидко коци на голови, щоб не горіло волосся, і миттю через вогонь на другий бік коридору в убиральню. Убиральня бетонна, вона охоронить нас перед вогнем».

Ми кинулися щасливо через вогонь та попід стіни коридором в убиральню. Лише не всі туди побігли. Не кожен з нас мав щастя перебігти перехрестя коридору, яке майже безупинно протинали кулі. Мій брат упав, не добігши, бо уламок ранив йому коліно.

В убиральні було вже повно людей. Сиділи попід стінами, тиснулися один до одного, лежали на бетонній долівці одні на одних, і щасливіші були ті, що під сподом, бо охоронить їх від кулі тіло друга, що зверху. Мені припало сидяче місце на хребті якогось друга. Хоч в убиральні було препогане повітря, спека і тіснота страшна, всі тиснулися до купи, найдалі від дверей. Двері в коридор були відкриті. Сиділи ми так тихо, прислухаючися до енкаведистських пострілів. Час від часу монотонно торохтів кулемет, проривалися зойки ранених друзів, що тут чи там по камерах просили розпачливим, конаючим голосом: «Добийте, ой, друзі, добийте!»

Крики ранених лунали по темних коридорах, блукали по камерах і несамовито врзалися в наші вуха. За кожним разом, чуючи це, ми тривожно здригалися всім тілом. Аж знову свіжий голос, свіжа жертва продовжувала той сумний й жахливий стогін.

Коридором поміж кулі снувалася Настка. Заглядала то тут то там по камерах, заглянула до нас в убиральню, ми кликали її до себе, тягнули — не хотіла. Пішла, зареготавшися божевільно. І дико, несамовито, ще довго лунав її божевільний сміх, розсипаючися по розбитих, порожніх камерах. Потім вона затигнула таким же диким голосом переможну пісню про Україну. Голос цей то віддалявся, то зближався, будив у нас жах, викликав дрож у тілі. Раптом на півслові урвався, втих і замовк без зойку.

Кулі ставали теж щораз рідші, аж нарешті просвис-тала остання і замовкла. Ми почули кроки кількох важких чобіт і після голоси:

«Где оні?»

«Там в уборной», — була відповідь. Кроки наближа-лися до нас.

Ми всі застигли в німому напруженні. Холодний піт облив чоло, кров застигла в жилах, а серце товклося молот-ком. І раптом в дверях перед нами стали чотири високі тіні з багнетами. І в ту мить ми всі нараз, мов на наказ, ніким не даний, зірвалися з місць на рівні ноги і лавою подалися до дверей. Із наших грудей вирвався враз несамовитий, бо-жевільний, передсмертний крик: «Ура». Це сталося так не-сподівано, що ми самі себе перелякалися. Десь узялася в нас така організованість і така єдність думки і чину. «Чу-барики» втекли відразу. Та дали ж вони нам за цей наш ви-ступ. Знову шалено заторохтів кулемет, засвистали в кори-дорі кулі, несучи зловісну смерть. Лютилися енкаведисти. Ми знову сиділи, стиснувшись до купи. Піт спливав з чола, не ставало повітря, щоб дихати.

Нараз зірвався з місця палкий, загонистий Слюзар, рвонувся до дверей і крикнув:

«Друзі, вони нас усіх тут викурять і вистріляють до ранку. Доки ж нам так покірно сидіти і чекати. Краще нам продертися через вогонь скорострілу, чейже хтось урятується! Гей, друзі, хто за мною?!»

Та в ту мить спинив розпаленого Слюзара зрівноваже-ний наш Восвода.

«Голіруч проти кулемета? На певну смерть? А ще, мо-же, катування? Ти знаєш, скільки їх там є? Не гарячкуй, по-чекай ще до ранку, може, щось виясниться».

Слюзар, знеохочений, але послухний провідникові, пі-шов у куток, насуливши брови. У ту мить бевхнув знову пе-ред нашими дверима мішок з сіном, а за ним знову впала кругла бомба термітівка. Ми зупинили віддих, очима стежи-ли за бомбою, що впала на обгорілу долівку, затрималася трохи і через згорілий поріг покотилася до другої кімнати, що була проти нашої убиральні. Пролунав шалений вибух і тріск стіни сусідньої камери. Ми заплющили очі і затулили голови руками. Почало горіти те, що ще не було спалене. Вкоротці загорівся і мішок з сіном перед нашими дверима. Ми замкнули двері вбиральні, бо вогонь припікав, а дим сльозив очі і давив у горлі. Ми мочили коці в кориті і обкла-дали ними двері, щоб не загорілися. Дим щораз більше напов-няв убиральню, в якій і так бракувало повітр'я, і ми души-

лися. З докором дивився нахмурений Слюзар, безрадно споглядав наш Воевода. Ми впали навколішки і в німій молитві благали Пречисту Матір Божу. Вона ж бо, милосердна, рятувала наших братів від турків, може, й нас помилює.

А ніч тривала безконечно. Кожна хвилина здавалася нам віком. Надворі шаліли енкаведистські кулемети і змагалися артилерійські постріли німців, що наступали. Ми були в подвійному вогні. Нараз тюрма задрижала і страшний вибух заглушив тріск муру. Це німецький артилерійський набій уцілів у тюрму й розбив нам ліве крило будинку.

Поволі втихав енкаведистський кулемет, втихали і німці.

Ранок уставав кривавою загравою, що боязко сповзала по сірих стінах убиральні, будила зі сну, з тривожного отупіння друзів-в'язнів, заглядаючи в їхні змінені за одну ніч обличчя, жахалася і втікала. Поволі підводилися друзі, протираючи очі, ніби дивуючися, не знаючи, чи живі вони ще, чи, може, це їхні душі. Почорнілі, обдимлені, спітнілі, брудні, постарілі. В очах ще крився жах пережитої ночі. Не пізнавали себе взаємно, так змінила їх та страшна бердичівська ніч.

Один відхилив двері в коридор і наслухував, що діється на світі, кілька пішло на розвідку. По хвилині вернулися вони і сповістили, що всюди тихо і спокійно, а енкаведистів — ні сліду. Боязко і якимось ще непритомно виходили ми одинцем з убиральні і коридором йшли нагору. То тут, то там лежали трупи, на сходах лежала в калюжі крові Настка.

Наша група сходилася в горішній камері. Віталися мовчки. Не було між нами всіх. Бракувало трьох хлопців, між ними і мого брата, пішли шукати їх. Я нетерпляче чекала їхнього повернення, сама не мала сили йти шукати, ноги мліли, угиналися на саму згадку, що можу його між живими не знайти. Прийшли й повідомили, що Михась Пецух і Олег Левицький впали під муром на подвір'ї. Їх постигла ще перша куля, коли ми всі стояли на подвір'ї. Вони — перші жертви. Михась дістав одну кулю і відразу вмер, а Олег дістав аж 5, і ні одної смертельної. Мусів дуже довго мучитися, бо з болю покусав собі пальці і подер тіло на грудях.

Привели мого брата, йшов шкутильгаючи, але йшов і усміхався, що таки пережив цю страшну ніч.

Тюрма являла страшну картину. Порозбивана, попалена, чорна, обкурена, повно трупів, крові. Ми сновигали по ній, мов тіні, стягаючи ранених до одної камери, щоб потім під проводом Дозя, високозаавансованого медика, перев'язати рани. Та їх було багато: з поперестрілюваними руками, но-

гами, животами, порозриваних гранатами, обсмалених вогнем. Були й такі, що їм напевно не допоможуть ні наші перев'язки, ні навіть швидка лікарська операція, бо з браку негайної допомоги мали велику втрату крові й конали вже.

У нашу тюрму заблукався червоноармієць і перелякав нас своєю появою в мундирі. Та він ніс нам вістку, ніс пересторогу. Заговорив до нас щирою українською мовою, що витиснула в нас сльози на очах.

«Друзі, — сказав, — втікайте, як можна швидко звідси геть. Оце вертаються енкаведисти, що були на час втекли перед германцями. Повернуть, застануть вас ще тут, горе вам», — і зник так тихо і непомітно, як з'явився.

Ми почали радитися. Одні казали, що все пусте, це провокація, другі не вірили, сміялися, а ми, ми таки вірили в правдивість його слів, бо як не вірити цій щирій українській мові. І ми зібралися докупі, помолилися, згадали, що була неділя, пом'янули душі поляглих наших друзів, забрали з собою хто ще що зберіг від вогню (мені все пропало), і рушили в дорогу.

Обережно і боязко ми сходили сходами вниз, оминаючи трупи, коридорами, далі брамою на подвір'я, щоразу при-спішуючи крок, наче б за нами хто гнався. Врешті через хвіртку вийшли на вулицю. Не раділи ми, не тішилися волею, бо воля ця була страшніша й небезпечніша, ніж перед тим тюрма. Побігли просто вулицею, далі городами, полем, щоб швидше вперед, щоб далі від тюрми. Втомившись, зупинилися й оглянулися. На горбочку перед містом чорніла обсмалена, напіврозвалена тюрма, могила наших друзів.

Вона була вже за нами, а перед нами стала наша мандрівка по Україні, наш поворот додому.

Сучасність 1970, 10, стор. 119-127